

ประวัติ ประสพการณ์ และความคิดทางการเมืองของสุลักษณ์ ศิวรักษ์

ในการศึกษาความคิดของบุคคลหนึ่งบุคคลใด จำเป็นที่จะต้องศึกษาประวัติ และประสพการณ์ของผู้นั้นเสียก่อน เพื่อจะได้เข้าใจพื้นฐานและความเป็นมาของความคิดของบุคคลนั้น ดังนั้น ก่อนที่ผู้เขียนจะได้วิเคราะห์ถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาที่มีต่อแนวความคิดทางการเมืองของสุลักษณ์ ในบทต่อไป ในบทนี้ผู้เขียนจะได้กล่าวถึงประวัติและประสพการณ์ของสุลักษณ์ โดยผู้เขียนได้รวบรวมข้อมูลเหล่านี้เท่าที่ปรากฏในเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งจากการสัมภาษณ์สุลักษณ์ โดยตรง แล้วจึงจะศึกษาถึงความคิดทางการเมืองของสุลักษณ์ ซึ่งเป็นส่วนที่สำคัญที่สุดของบทนี้ โดยผู้เขียนจะใช้บทความและผลงานของสุลักษณ์ ที่ผู้เขียนได้ขอให้สุลักษณ์ เลือกเป็นตัวแทนความคิดของตนเอง* เป็นเครื่องมือหลักในการศึกษา ตลอดจนจะได้ชี้งานเขียนอื่นทั้งของสุลักษณ์ และบุคคลอื่นที่กล่าวหาหรือถึงสุลักษณ์ เป็นเครื่องมือในการตรวจสอบและขยายความเพิ่มเติม เพื่อให้การศึกษาความคิดทางการเมืองของสุลักษณ์ ในบทนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ศูนย์วิทยพัทยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* บทความและผลงานของสุลักษณ์ ดังกล่าวที่สำคัญ เช่น "อนาคตของไทย" (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๔: ๓ - ๔๓); "อนาคตทางการเมืองของไทย" (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๑๘: ๑๑๖ - ๑๖๐); "จิตสำนึกที่เหนียวรั้งประชาธิปไตย" และ "ประชาธิปไตยในไทย" (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖: ๓๐๒ - ๓๒๐, ๓๔๕ - ๔๐๕); "การส่งเสริมจริยธรรมของข้าราชการพลเรือน" (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ก: ๔๕ - ๔๗); "จริยธรรมกับการพัฒนาสังคม" (ส. ศิวรักษ์, บรรยาย) และ เรื่องนายปรีดี พนมยงค์ ตามทัศนะของ ส. ศิวรักษ์ (๒๕๒๖ ข) เป็นต้น

ประวัติของสุลักษณ์

จากการศึกษาเอกสารต่าง ๆ และจากการสัมภาษณ์สุลักษณ์ โดยละเอียดแล้ว ประวัติชีวิตของสุลักษณ์ มีความสำคัญสรุปได้ดังต่อไปนี้

ก. ประวัติส่วนตัว

สุลักษณ์ ศิวรักษ์ มีชื่อเล่นว่า แป๊ะ หรือ เหม่ นามสกุลเดิมคือ เขียวเกษม หรือ แซ่เขียว เกิดที่จังหวัดพระนคร เมื่อ ๒๗ มีนาคม ๒๔๗๕ เป็นบุตรชายคนโตของนายเฉลิม - นางสุพรรณ ศิวรักษ์ ภรรยาชื่อ นางนิลฉวี ศิวรักษ์ มีบุตร ๓ คน เป็นชาย ๑ คน และหญิง ๒ คน การศึกษาจบระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย (ชั้นมัธยมปีที่ ๘) เมื่อปี ๒๔๙๕ จากโรงเรียนอัสสัมชัญ แล้วไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษจนสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรี (B.A.) ทางมนุษยศาสตร์ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จากวิทยาลัยเซนต์เดวิด (St. David College) เมืองแลมปีเตอร์ (Lampeter) ในแคว้นเวลส์ เมื่อปี ๒๕๐๐ และเนติบัณฑิตอังกฤษ จากสำนัก เดอะมิดเดิล เทมเปิล (The Middle Temple) เมื่อปี ๒๕๐๓ ตามลำดับ

ข. พื้นฐานทางครอบครัว

สุลักษณ์ มาจากตระกูลชนชั้นกลางเชื้อสายไทย - จีน กล่าวคือ บรรพบุรุษของสุลักษณ์ ที่เป็นชายทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดาเกือบทั้งหมดมาจากเมืองจีน เข้ามาตั้งรกรากและมีครอบครัวกับคนไทยมาตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ตลอดมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ และแม้ว่าพื้นฐานทางวัฒนธรรมจะเป็นครอบครัวที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมจีนก็ตาม แต่ต่อมาได้ผสมผสานกลมกลืนกลายเป็นครอบครัวคนไทยที่นับถือพุทธศาสนาแบบเถรวาทเป็นหลัก ส่วนพื้นฐานทางเศรษฐกิจเป็นตระกูลที่ประกอบอาชีพทางธุรกิจการค้าเป็นส่วนใหญ่ มีส่วนน้อยเท่านั้นที่รับราชการในระดับกลาง เมื่อการบริหารราชการของรัฐเปิดกว้างขึ้นภายหลังจากรัชกาลที่ ๕ ทรงปฏิรูปการปกครองแผ่นดินแล้ว แต่ในช่วงที่สุลักษณ์ เกิดนั้น เป็นช่วงที่ฐานะทางเศรษฐกิจของตระกูลเสื่อมถอยจนเกือบถึงที่สุดแล้ว และต่อมาไม่นานก็ต้องแยกครอบครัวออกมาอยู่ที่ชอย

สันติภาพ ถนนนเรศ ซึ่งเป็นบ้านที่สุลักษณ์ อาศัยอยู่ในปัจจุบัน (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๕ ก: ๓๔๒ - ๓๔๔ และ ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๗: ๓ - ๔๑)

สุลักษณ์ เติบโตมาในสภาพที่บิดามารดาหย่าร้างกัน โดยสุลักษณ์ อยู่ภายใต้การเลี้ยงดูของบิดาและมารดาเลี้ยง แต่บิดาก็ได้ให้ความเมตตาสุลักษณ์เป็นพิเศษ เพราะเห็นว่ากำพร้าแม่ และไต่ถามใจให้หายสุลักษณ์ เสมอมา ทำให้สุลักษณ์มีพฤติกรรมเอาแต่ใจตนเอง และทะนงตนมาแต่เด็ก ต่อมาสุลักษณ์ ได้บรรพชาเป็นสามเณรในสำนักพระภิกษุมณี (อิน) วัดทองนพคุณ ประมาณปีกว่า หลังจากนั้นไม่นาน บิดาก็ได้ถึงแก่กรรมลงในปี ๒๔๔๕ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้สุลักษณ์ ต้องช่วยตัวเอง มาตั้งแต่สมัยยังเป็นนักเรียนมัธยมศึกษาตอนต้น (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๕ ก: ๓๔๖ - ๓๔ และ ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๗: ๓๐๗ - ๓๐๘) โดยสุลักษณ์ ต้องไปอาศัยการอุปการะจากมารดาในเวลาต่อมาจนกระทั่งสำเร็จการศึกษา

ค. บทบาทและผลงาน

สุลักษณ์ ได้เริ่มมีผลงานด้านการคิดการ เขียนมาตั้งแต่สมัยเป็นนักเรียน โดยในปี ๒๔๕๒ ขณะศึกษาอยู่ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๕ สุลักษณ์ ได้เขียนบทความเรื่องแรก ชื่อ "ภายในดินแดนพุทธจักร" ลงพิมพ์ในหนังสือพุทธจักรรายเดือน (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๑: ๓๔๑ - ๓๔๕) ซึ่งผู้เขียนพบว่ามีส่วนหนึ่งมาจากความประทับใจในประสบการณ์ที่สุลักษณ์ ได้รับจากการบรรพชาเป็นสามเณร เมื่อปี ๒๔๔๗ และเป็นการแสดงออกถึงปฏิภินิหารที่สุลักษณ์ มีต่อสังคมในแวดวงโรงเรียนผ่านคริสตศาสนา*

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* สุลักษณ์ เข้าเรียนในโรงเรียนอัสสัมชัญ ซึ่งเป็นโรงเรียนผ่านคริสตศาสนา นิกายคาทอลิกครั้งแรกในชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ เมื่อปี ๒๔๔๖ แล้วต้องพักการเรียนเพราะภัยจากสงครามโลกครั้งที่ ๒ เกือบ ๓ ปี ในระหว่างนี้สุลักษณ์ จึงได้บรรพชาเป็นสามเณรที่วัดทองนพคุณ อันเป็นช่วงที่ได้รับความรู้จากระบบการศึกษาของวัดในพุทธศาสนา แล้วกลับเข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนอัสสัมชัญในชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๒ ในปี ๒๔๔๘ จนสำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลายในปี ๒๔๕๕

อันมีระบบที่เข้มงวด และให้การเรียนรู้แตกต่างไปจากสภาพแวดล้อมที่ตนเองสนใจและให้ความสำคัญ หลังจากนั้นเพียงปีเดียวสุลักษณ์ ก็ได้ร่วมกับเพื่อน ๆ ออกหนังสือกันเองในชั้นเรียนชื่อ "ยูววิทยา" และเขียนบทความวิจารณ์ระบบการเรียนการสอนในสมัยนั้น ลงพิมพ์ในนิตยสารต่าง ๆ จนเกิดขัดแย้งกับฝ่ายบริหารของโรงเรียน ซึ่งก็เป็นพฤติกรรมและปฏิกิริยาที่สุลักษณ์ แสดงออกถึงการต่อต้านการปิดกั้นเสรีภาพทางความคิดในสมัยเป็นนักเรียน แต่ในปีสุดท้ายของการเรียนที่โรงเรียนอัสสัมชัญ สุลักษณ์ ก็ได้เป็นบรรณาธิการหนังสือ "อุโฆษสาร" ซึ่งเป็นวารสารของโรงเรียนแห่งนี้ ทำให้สุลักษณ์เป็นที่รู้จักในสังคมของชาวอัสสัมชัญทั้งเก่าและใหม่ยิ่งขึ้น (ศ. ทิวรักษ์ ๒๕๒๗: ๓๕๔-๓๖๕)

เมื่อไปเรียนต่อที่ประเทศอังกฤษในปี ๒๕๔๖ สุลักษณ์ ก็ได้เขียนบทความลงใน "สามัคคีสาร" ซึ่งเป็นหนังสือของสมาคมนักเรียนไทยในอังกฤษคือ สามัคคีสมาคมเสมอ ๆ และได้ประโยชน์จากสมาคมแห่งนี้ในการใช้เป็นเวทีฝึกทักษะในด้านการทำงานเป็นอันมาก ตลอดจนเป็นสารานุกรมหนังสือ "สันนิบาต" ของนักเรียนไทยในยุโรปซึ่งประชุมกันเมื่อปี ๒๕๐๐ ทำให้เขาเป็นที่รู้จักในหมู่นักเรียนไทยในยุโรปอีกด้วย ภายหลังจากสำเร็จการศึกษาในปี ๒๕๐๓ แล้ว สุลักษณ์ ยังคงทำงานอยู่ที่อังกฤษ โดยเป็นผู้แปลและโฆษกของสถานีวิทยุ บี.บี.ซี. ทำให้เขาเป็นที่รู้จักของประชาชนทั่วไปในระดับหนึ่ง และเป็นผู้ช่วยบรรยายวิชาภาษาไทยที่มหาวิทยาลัยลอนดอน จนถึงปลายปี ๒๕๐๔ จึงเดินทางกลับประเทศไทย นอกจากนี้ ในปี ๒๕๐๔ สุลักษณ์ ยังได้เขียนหนังสือชื่อ "เสด็จอังกฤษ" เล่าเหตุการณ์การเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในฐานะที่เขาเป็นผู้สื่อข่าวพิเศษของ บี.บี.ซี. ในการเสนอข่าวการเสด็จพระราชดำเนินดังกล่าวอีกด้วย

ภายหลังจากกลับจากอังกฤษแล้ว สุลักษณ์ ได้ทำงานที่สำนักแถลงข่าวอังกฤษและสำนักข่าวสารอเมริกันระยะหนึ่ง ก่อนที่จะได้เป็นบรรณาธิการของสำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ในปลายปี ๒๕๐๕ และเป็นบรรณาธิการคนแรกของวารสารของสำนักพิมพ์นี้คือ "วารสารสังคมศาสตร์ปริทัศน์" ซึ่งเริ่มออกจำหน่ายเมื่อกลางปี ๒๕๐๖ ตลอดจนสนับสนุนให้มีการออกหนังสือ "สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับนิสิตนักศึกษา" ขึ้น และต่อมานักศึกษาที่ร่วมงานกับวารสารฉบับหลังนี้ได้ร่วมกันตั้งชมรมขึ้น

เพื่อถกเถียงปัญหาทางวิชาการ เรียกว่า "ชมรมปริทัศน์เสวนา" ซึ่งเป็นต้นแบบของชมรม "ศึกษิตเสวนา" ที่สุลักษณ์ ค้างขึ้นเพื่อถกเถียงปัญหาของบ้านเมืองในเวลาต่อมา งานเขียนของสุลักษณ์ ในช่วงนี้ เช่น พระศรีปิฎก (ประวัติของพระดังชาจัง; ๒๕๐๕) ทะโลลามาแห่งธิเบต (แปล; ๒๕๐๖) โสกราคีส (๒๕๐๗) ทฤษฎีแห่งความรัก (๒๕๐๘) มาพูดภาษาไทยกันดีกว่า (๒๕๐๘) ดายสือสยามและพระคัมภีร์น้ำจึก (๒๕๑๐) และ ห่าปีจากปริทัศน์ (๒๕๑๑) เป็นต้น

ต่อจากสังคมศาสตร์ปริทัศน์ซึ่งสุลักษณ์ เป็นบรรณาธิการอยู่จนถึงปี ๒๕๑๒ สุลักษณ์ ได้มาเป็นบรรณาธิการหนังสือ "วิทยาสาร" และ "วิทยาสารปริทัศน์" แต่ไม่นานก็เกิดขัดแย้งกับนายทุนเจ้าของนิตยสารทั้ง ๒ ฉบับนี้ สุลักษณ์ จึงออกมาเป็นบรรณาธิการนิตยสาร "อนาคต" ของสมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อมจนถึงปลายปี ๒๕๑๕ และในต้นปี ๒๕๑๖ สุลักษณ์ ได้ออก "จดหมายเหตุ" (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๑๖: ๑ - ๒๔๗) จนถึงปี ๒๕๑๘ รวม ๒๔ ฉบับ เป็นการวิเคราะห์เหตุการณ์บ้านเมืองขณะนั้น และสะท้อนทัศนะทางการเมืองของสุลักษณ์ โดยตรงอย่างชัดเจนเป็นครั้งแรก โดยก่อนหน้านี้ในปี ๒๕๑๒ สุลักษณ์ เคยเขียนหนังสือที่น่าสนใจเล่มหนึ่งคือ "ปัญญาชนสยาม" (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๑๒ ก) ตลอดจนผลงานด้านการเขียนการแปลอื่น ๆ อีกหลายเล่ม เช่น ชีวศาน เป็นบรรณาธิการของ ส. ศิวรักษ์ (๒๕๑๓) ปรัชญาการเมือง (แปล, ๒๕๑๔) กินน้ำเห็นปลิง (๒๕๑๕) ค่ายประชคป่าช้า (๒๕๑๖) อศิกของอนาคต (๒๕๑๗) เป็นต้น และในเวลาต่อมาสุลักษณ์ ก็ได้มีผลงานที่น่าสนใจอีกหลายเล่ม ดังเช่นตัวอย่างผลงานที่ผู้เขียนใช้เป็นตัวแทนความคิดของสุลักษณ์ ในบทนี้ นักปรัชญาการเมืองฝรั่ง และศาสนากับการพัฒนา (๒๕๑๘) อธิบายแนวคิดปรัชญาการเมืองฝรั่ง (๒๕๒๐) โลกคลื่นหอยและก้าวแรกของปรัชญาฝรั่ง (๒๕๒๑) พุทธศาสนิกกับสถานการณ์บ้านเมืองในปัจจุบัน (๒๕๒๒) ศาสนากับสังคมไทย (๒๕๒๔) และเจ้า - ช้า ฟ้า เคียวกัน (๒๕๒๕) เป็นต้น

นอกจากนี้ สุลักษณ์ ยังเป็นอาจารย์พิเศษสอนวิชาปรัชญาตะวันตก ที่คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ระหว่างปี ๒๕๐๕ - ๒๕๐๗ และวิชาจริยศาสตร์เบื้องต้น ที่คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ระหว่าง

ปี ๒๕๐๔ - ๒๕๐๕ วิชาปรัชญาการเมือง ที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 ระหว่างปี ๒๕๐๔ - ๒๕๑๔ วิชาปรัชญาการศึกษาที่คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัย
 ธรรมศาสตร์ ระหว่างปี ๒๕๑๓ - ๒๕๑๖ วิชาเอเชียอาคเนย์ ที่มหาวิทยาลัยแคลิฟอร์-
 เนีย ที่เบอร์คเลย์ และมหาวิทยาลัยคอร์เนล ในปี ๒๕๒๐ วิชาพุทธปรัชญา ที่มหาวิทยาลัย
 ไครอนโต ในปี ๒๕๒๑ และมหาวิทยาลัยอื่น ๆ ในต่างประเทศ อาทิ มหาวิทยาลัยฮาวาย
 และมหาวิทยาลัยมิชิแกน เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป สุลักษณ์ฯ นอกจากจะมีบทบาททางสังคมในฐานะนักคิด นักพูด
 นักเขียน อาจารย์พิเศษ และผู้บรรยายในมหาวิทยาลัยทั้งในประเทศและต่างประเทศ
 เป็นครั้งคราวแล้ว สุลักษณ์ฯ ยังเคยมีบทบาทในสมาคมและมูลนิธิหลายแห่ง เช่น
 พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย สยามสมาคม มูลนิธิสิทธิพร กฤดากร มูลนิธิเสฐียรโกเศศ-
 นาคะประทีป และมูลนิธิโกมล คีมทอง เป็นต้น สมาคมและมูลนิธิเหล่านี้บางแห่งสุลักษณ์ฯ
 ก็ยังคงมีบทบาทอยู่จนถึงปัจจุบัน ส่วนองค์กรทางศาสนาและองค์กรเอกชนที่มีบทบาทใน
 ด้านสิทธิมนุษยชนนั้น สุลักษณ์ฯ ก็ได้มีส่วนร่วมงานอยู่ด้วยหลายแห่ง เช่น กลุ่มประสานงาน
 ศาสนาและสังคม (ก.ศ.ส.) คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา (ก.พ.พ.) และ
 สมาคมเพื่อสิทธิเสรีภาพของประชาชน (ส.ส.ส.) เป็นต้น สำหรับผลงานที่เป็นข้อเขียน
 ของ ส.ศิริรักษ์ซึ่งเป็นนามปากกาของสุลักษณ์ฯ นั้นมีมากมายทั้งที่เป็นเอกสารวิชาการ
 สารคดีทั่วไป และการวิพากษ์วิจารณ์ในคานต่าง ๆ เช่น ศิลปวัฒนธรรม ศาสนา การ-
 ศึกษา ปรัชญา ประวัติศาสตร์โบราณคดี และการเมือง เป็นต้น* โดยเฉพาะผลงาน
 ในด้านการวิพากษ์วิจารณ์สังคมและการเมืองที่สะท้อนถึงทัศนะบางส่วนของผู้ที่ไม่พอใจ
 สภาพสังคมและการเมืองที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนั้น มีส่วนกระตุ้นนักศึกษาปัญญาชนซึ่งเป็น
 กลุ่มอิทธิพลที่สำคัญกลุ่มหนึ่งให้สนใจปัญหาทางกล่าวยิ่งขึ้น ซึ่งย่อมมีผลกระทบทางการเมือง
 อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

* ผลงานการเขียนของสุลักษณ์ฯ มีไม่ต่ำกว่า ๘๗ เล่ม แต่บางเล่มก็เป็นการ
 นำบทความเก่า ๆ ที่เคยตีพิมพ์แล้ว มาจัดหมวดหมู่รวมเป็นเล่มใหม่ รายชื่อหนังสือ
 เหล่านี้ดูได้จาก ชรวงแห่งชีวิต (ส. ศิริรักษ์ ๒๕๒๗: ๒๕๓ - ๒๕๗)

ง. สถานภาพในปัจจุบัน

ปัจจุบันสุลักษณ์ นอกจากจะได้รับการยอมรับในระดับหนึ่งจากขบวนการนักศึกษา ในฐานะผู้นำความคิดที่สำคัญคนหนึ่ง และมีอิทธิพลต่อนักศึกษาปัญญาชนกลุ่มหนึ่งในปัจจุบันแล้ว สุลักษณ์ ยังมีหน้าที่หลักประการหนึ่งคือ การเป็นผู้ประสานงาน "ศาสนาและวัฒนธรรมแห่งเอเชียเพื่อการพัฒนา" (ARCFOD หรือ Asian Religious Cultural Forum on Development) ซึ่งเป็นหน่วยงานเอกชนที่สนใจนำศาสนาธรรมและวัฒนธรรมมาใช้ในการพัฒนาเพื่อยกระดับความเป็นอยู่ของคนที่ยากไร้ นอกจากนี้สุลักษณ์ ยังทำงานในองค์กรเอกชนอื่น ๆ อีกหลายแห่ง เช่น เป็นประธานคณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา กรรมการสยามสมาคม ற்றுญิกมูลนิธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป และเลขานุการมูลนิธิเค็กออนโนสลิ้ม เป็นต้น

จ. สรุป

สุลักษณ์ ได้เริ่มมีลักษณะเป็นคนช่างคิดที่ชอบอ่านชอบคิดและชอบค้นตลอดจนชอบวิพากษ์วิจารณ์สิ่งต่าง ๆ ที่ตนเองได้ประสบมาตั้งแต่สมัยที่ยังเป็นนักเรียน และได้มีพฤติกรรมเช่นนี้กระทำติดต่อกันเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ทำให้สุลักษณ์ บังเกิดความมั่นใจในตนเองสูง และเห็นว่าลักษณะการเสนอความคิดด้วยวิธีการเช่นนี้ย่อ่งก่อเนื่องเป็นวิถีทางที่จะทำให้ตนเองแสดงความคิดเห็นได้ดียิ่งที่สุด ทั้งยังเป็นวิธีการที่จะทำให้ตนเองเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปในทางความคิด ซึ่งมีความสำคัญต่อการเสนอแนะความคิดเห็นและแนวทางต่าง ๆ ได้ต่อไป

ทั้งนี้ สุลักษณ์ ได้เลือกการดำเนินชีวิตที่ดำรงความเป็นอิสระเสรีในฐานะคนนอกกระบวนราชการ โดยที่จะยังสามารถผลักดันให้มีผลเข้าไปในระบบได้ด้วย ซึ่ง

บิล บรัคเลย์* ได้อ้างถึงบทความของสุลักษณ์ฯ ชื่อ "บทบาทของปัญญาชนสยาม" ซึ่งลงพิมพ์ในวารสารโซติการิตีของฟิลิปปินส์ในปี ๒๕๑๔ กล่าวถึงปัญญาชนไทยว่าเป็นกลุ่มคนเล็ก ๆ แบ่งได้เป็น ๓ จำพวก คือ ๑. พวกหัวเก่า ซึ่งเป็นพวกอนุรักษนิยม ๒. พวกเทคนิคเขียนทางสังคม ซึ่งเป็นพวกเสรีนิยม และ ๓. พวกอนุรักษนิยมในแง่ของคุณค่าทางวัฒนธรรม แต่เป็นพวกก้าวหน้าในแง่ของการเปลี่ยนแปลงสังคม** โดยบิล บรัคเลย์ ได้ให้ข้อสังเกตว่า ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ และสุลักษณ์ฯ เป็นตัวอย่างของการแบ่งปัญญาชนไทยดังกล่าวตามลำดับประเภท และบรัคเลย์เห็นว่าสุลักษณ์ฯ ได้เยี่ยมพรายถึงจุดยืนของตนว่า ในขณะที่ปัญญาชนไม่ได้เล่นบทบาทในสังคมไทย ตนเองก็สามารถมีอิทธิพลได้ โดยมีบทบาทเป็นตัวกระตุ้นสังคมจากภายนอก ระบบราชการ พร้อม ๆ กับที่สามารถดำรงความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับคนรุ่นใหม่ ความมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ซึ่งก็คือโรงเรียนฝึกข้าราชการขนาดใหญ่นั่นเอง (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ก, คำนิยม: ๕ - ๖)

* นายวิลเลียม แอล. บรัคเลย์ เป็นหลานของหมอบรัคเลย์ มิชชันนารี-อเมริกันที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในประเทศไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นผู้พิมพ์ผู้โฆษณาคนแรกของเมืองไทย ปัจจุบัน บิล บรัคเลย์ ทำงานให้กับมูลนิธิ เอ็ดวาคัดกับบลิว เฮเซน

** สุลักษณ์ฯ ใ้ค่นิยามคำว่าปัญญาชนไว้ว่า คือบุคคลที่ประกอบค้ำของค์-ประกอบ ๓ ประการ คือ ๑. สนใจในการที่จะปรับปรุงสังคมและบ้านเมือง ๒. รู้จักพิจารณาปัญหาหลักได้อย่างชัดเจน ตลอดจนความเกี่ยวพันกับปัญหาอื่น ๆ อย่างไม่บ้าง โดยที่ปัญหาในรายละเอียดจะเป็นหน้าที่ของผู้เชี่ยวชาญในกิจการนั้น ๆ และ ๓. สนใจในทางคุณธรรม ความดี ความงาม ความรู้ อันใดแก่ ศิลปวัฒนธรรม และวิทยาการในทัศนะที่แท้จริงของตนเอง โดยที่ไม่จำเป็นต้องมีทักษะเป็นเลิศ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๑ ก: ๗๕ - ๗๖)

ประสบการณ์และพัฒนาการทางความคิดของสุลักษณ์

จากการศึกษาประวัติความเป็นมาของสุลักษณ์ ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ผู้เขียนพบว่าประสบการณ์หลายอย่างที่สุลักษณ์ ได้รับในแต่ละช่วงของชีวิตมีอิทธิพลสัมพันธ์กับความสนใจและความคิด ตลอดจนพฤติกรรมของสุลักษณ์ เป็นอย่างมาก และผู้เขียนได้แบ่งช่วงของประสบการณ์ในชีวิตของสุลักษณ์ตามลักษณะที่สัมพันธ์กับการพัฒนาทางความคิดของเขาเป็น ๓ ระยะ คือ ก. ช่วงระหว่างปี ๒๔๗๕ - ๒๕๐๔ ข. ช่วงระหว่างปี ๒๕๐๕ - ๒๕๑๕ และ ค. ช่วงระหว่างปี ๒๕๒๐ - ปัจจุบัน ทั้งนี้ในแต่ละช่วง ผู้เขียนจะได้อธิบายถึงสถานการณ์ทางการเมืองและสังคมโดยทั่วไป ประสบการณ์ และบุคคลที่สุลักษณ์ เกี่ยวข้อง ตลอดจนความสนใจและความคิดของสุลักษณ์ ซึ่งมีสาระสำคัญสรุปได้ดังต่อไปนี้

ก. ช่วงระหว่างปี ๒๔๗๕ - ๒๕๐๔ คือช่วงตั้งแต่สุลักษณ์ เกิดจนถึงเมื่อเดินทางกลับจากอังกฤษ เป็นช่วงที่สุลักษณ์ ยังไม่ได้สนใจทางการเมืองแต่อย่างใด แต่ก็เป็นช่วงที่สุลักษณ์ ได้สะสมประสบการณ์ที่ทำให้เขามีแนวความคิดและพฤติกรรมในลักษณะชอบต่อต้านสิ่งที่ตนเอง เห็นว่าเป็นการกดขี่ข่มเหง เบียดเบียนกัน ซึ่งเป็นพื้นฐานทางจริยธรรมที่สุลักษณ์ ให้ความสำคัญและใช้เป็นหลักการพื้นฐานที่รองรับความคิดทางการเมืองของตนในเวลาต่อมา และในช่วงเวลาเกือบ ๓๐ ปี มีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นดังต่อไปนี้

๑. สถานการณ์ทางการเมืองและสังคม ในช่วงเวลาดังกล่าวข้างต้นนี้ การเมืองของไทยมีสภาพขาดเสถียรภาพทางการเมือง เกิดความผันผวนทางการเมือง มีการก่อกบฏและปฏิวัติรัฐประหาร เกิดขึ้นหลายครั้งนับตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อปี ๒๔๗๕ เป็นต้นมา (วิชัย สุวรรณรัตน์ ๒๕๑๕: ๘๔ - ๑๓๐) โดยเริ่มแรกเป็นการต่อสู้ทางการเมืองระหว่างกลุ่มผู้ก่อการหรือคณะราษฎร กับกลุ่มอนุรักษ์ที่ยังมีอิทธิพลอยู่ และเป็นการแข่งขันอำนาจระหว่างผู้นำคณะราษฎรฝ่ายทหารด้วยกันเอง แต่ในที่สุดเมื่อ จอมพล ป.พิบูลสงคราม สามารถจัดกลุ่มอนุรักษ์และคู่แข่งในคณะราษฎร ได้สำเร็จ ก็ไปปกครองประเทศแบบเผด็จการ (พรทิพย์ วัชรินทร์ศิลป์ ๒๕๒๕: ๗๐ - ๗๔) เรื่อยมา จนเมื่อฐานะทางการเมืองของทหารตกต่ำลงภายหลังสงครามโลก

ครั้งที่ ๒ ยุติในปี ๒๔๔๔ ฝ่ายพลเรือนจึงมีโอกาสจัดตั้งรัฐบาลโดยการเลือกตั้งแก้อยู่ได้ไม่นาน จอมพล ป.พิบูลสงคราม ก็ได้กลับมาใช้อำนาจอีกครั้ง แต่ก็ไม่ค่อยจะมั่นคงเหมือนยุคแรก และในที่สุดก็ต้องสูญเสียอำนาจให้แก่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในปี ๒๕๐๐ ซึ่งก็ยังคงปกครองประเทศแบบเผด็จการ เพียงแต่ใช้วิธีการที่ต่างกันจากรูปแบบ "เชื่อนำชาติพันภัย" มาเป็นแบบ "พอขุนอุปถัมภ์" (ทักษ์ เฉลิมเตียรณ ๒๕๒๐: ๓๕ - ๔๑ และ สุจิต บุญบงการ ๒๕๒๐: ๘๓ - ๑๒๓) เท่านั้น ดังนั้นในช่วงระยะเวลาเกือบ ๓๐ ปีนี้ อำนาจทางการเมืองได้ตกอยู่ในมือของกลุ่มทหารเป็นส่วนใหญ่ รัฐบาลพลเรือนจะสามารถบริหารประเทศได้ชั่วครั้งชั่วคราวในระยะสั้น ๆ เฉพาะในช่วงที่สถานการณ์ไม่เอื้ออำนวยแก่ทหาร โดยเฉพาะภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒

สำหรับสภาพทาง เศรษฐกิจและสังคมนั้น กล่าวได้ว่านับตั้งแต่ปี ๒๔๗๕ จนถึงปี ๒๔๘๓ สภาพเศรษฐกิจและสังคมของไทยไม่ได้เปลี่ยนแปลงมากนัก ประชาชนยังคงมีวิถีชีวิตแบบสังคมเกษตรกรรมเป็นหลัก แม้นายปรีดี พนมยงค์ ผู้นำคณะราษฎรคนหนึ่ง จะพยายามปรับปรุงสภาพเศรษฐกิจของประเทศ โดยการเสนอเค้าโครงเศรษฐกิจมาตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครองสำเร็จใหม่ ๆ แต่ความพยายามดังกล่าวล้มเหลว เพราะมีสาเหตุมาจากความผันผวนทางการเมือง ปัญหาการรักษาเสถียรภาพทางการเมือง เป็นปัญหาหลัก ทำให้การแก้ปัญหาทาง เศรษฐกิจและสังคมไม่ได้รับการพิจารณาเท่าที่ควร แต่หลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ เป็นต้นมา ระบบทุนนิยมที่ได้เข้ามามีอิทธิพลในประเทศไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๘ และพัฒนาเรื่อยมาได้มีบทบาทเพิ่มขึ้น เพราะมีการเปิดโอกาสให้แก่ธุรกิจการค้าและการธนาคาร ตลอดจนการอุตสาหกรรมที่ขยายตัวขึ้น กลุ่มอนุรักษ์ต้องสูญเสียอิทธิพลในทาง เศรษฐกิจให้แก่รายทุนใหม่ที่ค้าขายมาตั้งแต่สมัยสงคราม ทำให้เกิดสภาพสังคมเมืองขึ้น และเริ่มต้นความสัมพันธ์ในลักษณะที่ต่างร่วมมือเกื้อกูลกันของกลุ่มนายทุนใหม่กับกลุ่มทหาร โดยกลุ่มนายทุนใหม่ต้องการความได้เปรียบในการลงทุน ในขณะที่กลุ่มทหารต้องการกำลังทางการเงินเป็นฐานสนับสนุนอำนาจทางการเมือง และตั้งแต่ยุครัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ เป็นต้นมา ระบบทุนนิยมก็ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว มีผลทำให้สภาพทาง เศรษฐกิจและสังคมไทย เปลี่ยนแปลงไป เป็นอันมาก โดยเฉพาะในด้านการผลิตเพื่อตลาดและส่งออกแทนการผลิตใช้บริโภคในครัวเรือน (ปราชญา กล้าผจญ ๒๕๑๔: ๒๕๗ - ๒๖๐) จนอาจกล่าวได้ว่าระบบทุนนิยมได้มี

วิวัฒนาการและส่งผลกระทบต่อสังคมไทยยิ่งขึ้นเรื่อยมาโดยตลอด นับแต่สงครามโลกครั้งที่ ๒ ยุติเป็นต้นมา

๒. ประสบการณ์และบุคคลที่สุลักษณ์ เกี่ยวข้อง เมื่อพิจารณาจากสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ในช่วงเหตุการณ์ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ผู้เขียนพบว่าสุลักษณ์ ได้เติบโตมาในสภาพแวดล้อมของบุคคลในกลุ่มอนุรักษนิยมในสังคมขณะนั้นเป็นส่วนใหญ่ กล่าวคือ ครอบครัวของสุลักษณ์ เป็นครอบครัวในตระกูลนายทุนรุ่นเก่าที่เจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่สมัยเริ่มแรกที่ระบบทุนนิยมเข้ามาในประเทศไทยภายหลังการทำสนธิสัญญาบาวริงในสมัยรัชกาลที่ ๔ ตลอดจนเป็นตระกูลที่คุ้นเคยและได้รับความคุ้มครองจากกลุ่มอนุรักษนิยม (ตระกูลฝ่ายมารดา) หรืออย่างน้อยก็ไม่เคยได้รับความเคียดแค้นจากการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาก่อน (ตระกูลฝ่ายบิดา) สุลักษณ์ จึงเกี่ยวข้องกับกลุ่มบุคคลที่มุ่งเพียงประโยชน์ทางการค้าเป็นสำคัญ มิได้สนใจปัญหาทางการเมือง ความสนใจทางสังคมก็มีเพียงการรักษาสถานะเดิมทางสังคมที่เกื้อกูลประโยชน์แก่กลุ่มคนไว้เท่านั้น (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ช: ๕๔ - ๕๘) ทำให้สุลักษณ์มีทัศนคติที่คัดค้านระบบสังคมและการเมืองเดิมมาแต่เด็ก

บุคคลที่มีอิทธิพลต่อสุลักษณ์ เป็นอย่างมากในช่วงวัยเด็กก็คือ บิดา และพระภิกษุณี (อื่น) กล่าวโดยทั่วไป บิดาของสุลักษณ์ มีลักษณะเป็นคนสมัยใหม่ที่ได้รับการศึกษาคือจากโรงเรียนราษฎรฝ่ายคริสตศาสนาที่มุ่งให้จบออกไปทำงานห้างร้านของชาวตะวันตก และมีช่องว่างระหว่างวัยกับญาติพี่น้องที่นิยมวัฒนธรรมไทย - จีนแบบดั้งเดิม แต่บิดาของสุลักษณ์ ก็มีความรู้สึกต่อต้านการใช้มาตรฐานวัฒนธรรมตะวันตกของฝรั่งในการคุกคามเอเชีย และได้ใช้ชีวิตชีวิตตามมาตรฐานตะวันตกเพื่อต่อสู้การคุกคามดังกล่าวให้เห็นว่าคนเอเชียก็เท่าเทียมฝรั่ง (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๗: ๔๔ - ๕๖) ตลอดจนได้ให้ท้ายบุตรในการต่อสู้กับสิ่งที่ตนเห็นว่าไม่ยุติธรรมมาแต่เด็ก ซึ่งสุลักษณ์รับอิทธิพลในด้านลักษณะ ความคิดและพฤติกรรมที่ขบถต่อต้านความอยุติธรรมมาจากบิดาอย่างเห็นได้ชัด ดังที่สุลักษณ์ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๕ ก: ๓๔๕) ได้กล่าวว่า "ลักษณะนักต่อต้านนี่ก็แปลก ส่วนหนึ่งเป็นเพราะพ่อเลี้ยงผมมาให้เป็นคนต่อต้านอย่างป้าผมมาดี ผมก็ไล้ตีเอา พ่อผมก็สนับสนุน พ่อบอกว่าป้าคนนี่ไม่ยุติธรรม ถูกแล้วที่ไปต่อต้าน"

ลักษณะความคิดและพฤติกรรมที่สอดคล้องกับสิ่งที่คนเห็นว่าไม่ยุติธรรม ซึ่ง
 สุลักษณ์ฯ ได้รับอิทธิพลมาจากบิกานันท์รวมถึงเรื่องทางการเมือง กล่าวคือ บิกาชอง
 สุลักษณ์ฯ มีความสนใจเกี่ยวกับสภาพทางสังคมและการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่บ้าง
 โดยความคิดเห็นส่วนใหญ่มีลักษณะไม่พอใจการกระทำของคณะราษฎรที่ไม่สามารถกระทำ
 สิ่งที่เคยเสนอว่าดีกว่าระบบเก่าได้และมีการทุจริต โดยเฉพาะในยุคที่จอมพล ป.พิบูล-
 สงครามมีอำนาจ บิกาชองสุลักษณ์ฯ ไม่พอใจกับวิธีการปกครองของรัฐบาลทหาร และ
 ใค้แสดงปฏิกิริยาต่อต้านด้วยการระบายความไม่พอใจดังกล่าวให้ครอบครัวฟัง โดยเฉพาะ
 กับสุลักษณ์ฯ ซึ่งสนิทสนมกับบิกาเป็นพิเศษ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๑๓: ๒๐๖ - ๒๐๘ และ
 สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ๖, สัมภาษณ์: ๔ - ๖) จากการเรียนรู้เหล่านี้จึงทำให้สุลักษณ์ฯ มี
 ทัศนคติที่ไม่ดีต่อรัฐบาลเรื่อยมาตั้งแต่เป็นเด็ก

ส่วนเรื่องมาตรฐานการดำเนินชีวิตตามแบบวัฒนธรรมตะวันตกนั้น สุลักษณ์ฯ
 กลับไม่ได้รับอิทธิพลในเรื่องนี้จากบิกามากนัก ผู้เขียนพบว่านอกจากบิกาแล้ว ผู้ที่เลี้ยง
 ูกสุลักษณ์ฯ ในช่วง เป็นเด็กก็คือญาติพี่น้องฝ่ายหญิงที่มีลักษณะอนุรักษนิยมและสุลักษณ์ฯ
 ชอบติดตามญาติฝ่ายหญิงเหล่านี้ไปชมทิวทัศน์ไทย ๆ ตลอดจนไปวัดอยู่เนือง ๆ จนสุลักษณ์ฯ
 เกิดความประทับใจและได้ชวนช่วยศึกษาด้วยตนเองถึงวัฒนธรรมพื้นบ้านไทยเหล่านี้
 เช่น ละครชาตรี เป็นต้น จนมีความเข้าใจเป็นอย่างดี ทำให้สุลักษณ์ฯ เชื่อมั่นและ
 ขึ้นชมในศิลปวัฒนธรรมของไทยมาแต่เด็ก จนเมื่อโตขึ้นก็ได้รับอิทธิพลจากการอ่าน
 หนังสือในแวดวงของนักปราชญ์ฝ่ายอนุรักษนิยม เช่น สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ
 เสฐียรโกเศศ นาคะประทีป เป็นต้น โดยสุลักษณ์ฯ ไม่ได้ให้ความสนใจหนังสือร่วมสมัย
 ณะนั้น เช่น นวนิยายของ ป.อินทปาลิต เป็นต้น แต่อย่างใด กลับสนใจวรรณคดีไทย
 เช่น พระอภัยมณี สามก๊ก เป็นต้น ซึ่งสุลักษณ์ฯ มีความภูมิใจและเห็นความสำคัญของ
 สิ่งเหล่านี้ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๕ ก: ๓๔๘ - ๓๔๙) ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่าอิทธิพลจาก
 ประสบการณ์ที่ทำให้สุลักษณ์ฯ ปฏิเสธอิทธิพลร่วมสมัยและเห็นคุณค่าของสังคมไทยนั้นใน
 ระยะแรกเป็นไปเองโดยธรรมชาติ และได้รับการกล่อมเกลาด้วยขบวนการศึกษาค้นคว้า
 ตนเองภายนอกระบบโรงเรียนในเวลาต่อมาเป็นสำคัญ ทำให้สุลักษณ์ฯ เป็นคนที่มี
 ความเชื่อมั่นตนเองมาก

สำหรับพระภิกษุณี (อิน) นั้น เนื่องจากเป็นผู้ที่มีคุณธรรม แม่กระทั่งบิดาของสุลักษณ์ ซึ่งเป็นคนที่ไม่เคร่งศาสนาและเลือกนับถือเฉพาะพระที่ทรงคุณธรรมและความรู้เหนือคนเท่านั้น แรกยอมรับนับถือพระเถระรูปนี้เป็นอันมาก สุลักษณ์ เองก็มีความเลื่อมใสศรัทธาอาจารย์ของตนเป็นพิเศษมาแต่เด็ก ตลอดจนได้รับการอนุเคราะห์จากพระเถระจนกล่าวได้ว่าท่านเป็นที่พึ่งทางใจของสุลักษณ์ โดยเฉพาะในช่วงที่บิดาเสียชีวิตแล้ว (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๑๑: ๘๓ - ๑๑๕) และในช่วงที่สุลักษณ์ บรรพชาเป็นสามเณรอยู่ในสำนักของพระเถระรูปนี้นั้น สุลักษณ์ ได้เรียนรู้ถึงความรับผิดชอบและวัฒนธรรมไทยยิ่งขึ้น ตลอดจนได้พบเห็นผู้หลักผู้ใหญ่ โดยเฉพาะฝ่ายอนุรักษนิยมที่สูงส่ง อำนาจและมาหาที่พึ่งทางใจจากพระภิกษุณีซึ่งเป็นโอรสที่มีชื่อเสียงขณะนั้น สุลักษณ์ จึงได้รับอิทธิพลในทางอนุรักษนิยมและจริยธรรมจากอาจารย์ และเพิ่มความทะนงตนจนทำให้เป็นคนที่ไม่เกรงกลัวอำนาจยิ่งขึ้น ซึ่งสุลักษณ์ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๕ ก: ๓๔๕ - ๓๔๖) กล่าวว่า "เขาคิดคณะรัฐมนตรีกันที่ภูมิตั้งอยู่ไหนแหละ... และเหตุนี้มีอิทธิพลต่อผมในระยะยาว เพราะผมไม่ค่อยสนใจคนใหญ่คนโตเท่าไรนัก เพราะพวกนี้มาไหว้ผมทุกที"

นอกจากสุลักษณ์ จะได้รับอิทธิพลจากประสบการณ์และผู้เกี่ยวข้องที่มีลักษณะอนุรักษนิยมและเห็นความสำคัญทางจริยธรรมจากระบบครอบครัว ระบบการศึกษาของวัดในพุทธศาสนา (สุลักษณ์ สำเร็จหลักสูตรมัธยมศึกษา) และการศึกษาด้วยตนเอง นอกกระบบโรงเรียนแล้ว สุลักษณ์ ยังได้รับการศึกษาในสถาบันการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับคริสตศาสนาทั้งในประเทศ (โรงเรียนอัสสัมชัญ) และจากอังกฤษ (วิทยาลัยเซนต์เทเวศ) ซึ่งแม้จะต่างกระแสวัฒนธรรมกัน แต่ก็มีลักษณะอนุรักษนิยมเช่นเดียวกัน ทำให้สุลักษณ์ มีแนวความคิดในลักษณะอนุรักษนิยมเห็นยาวนานเรื่อยมา ตลอดจนเข้าใจถึงความแตกต่างทางวัฒนธรรมของทั้ง ๒ กระแสนับเป็นย่างดี ในเรื่องนี้ผู้เขียนพบว่าสุลักษณ์ ได้รับอิทธิพลจากหนังสือ "ลัทธิของเพื่อน" ของเสฐียรโกเศศ (นามปากกาของพระยาอนุমানราชชน) ซึ่งเป็นปราชญ์ฝ่ายไทยคดีที่ต่อมาสุลักษณ์ เคารพนับถือเป็นอย่างมาก ในฐานะอาจารย์ จนกล่าวได้ว่า เสฐียรโกเศศเป็นอีกผู้หนึ่งที่มีอิทธิพลต่อความคิดและลักษณะอนุรักษนิยมของสุลักษณ์ และทำให้ชีวิตในช่วงแรกของสุลักษณ์ มีพฤติกรรมใน

ทางทะเลตะวันออก ต้องการ เป็นปราชญ์เช่นเสฐียรโกเศศ และสมเด็จพระยาคำรง
ราชานุภาพ เป็นต้น* (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๗: ๓๗๓ - ๓๘๘)

การที่สุลักษณ์ ปรารถนาที่จะเป็นปราชญ์ที่มีความรู้ความสามารถและมี
คุณธรรม ตลอดจนประทับใจวิธีการสรรหาคณมาธิบดีซึ่งคมตามวิธีการดั้งเดิมของ
วัฒนธรรมตะวันออก กวดยการเสาะแสวงหาคนที่มีความสมบัติดังกล่าวข้างต้น แล้วใช้วิธี
ขอรับรอง เชื้อเชิญให้ช่วยมารับภาระของสังคม โดยที่ผู้รับการ เชื้อเชิญก็มักจะเป็นผู้มีความ
สามารถและเปี่ยมไปด้วยคุณธรรมจริง ๆ และการยอมรับตำแหน่งต่าง ๆ ก็ด้วยความ
นอบน้อมถ่อมตนคิดถึงประโยชน์ของส่วนรวมเป็นใหญ่ ทำให้สุลักษณ์ ซึ่งมีความเชื่อมั่น
ตนเองสูงพยายามสร้างสมคุณสมบัติตนเอง เชื้อมั่นดังกล่าวนี้มาตั้งแต่เด็ก และการที่
สุลักษณ์ สละสิทธิ์ที่จะเข้าศึกษาในคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย แล้วเลือกไป
ศึกษาต่อต่างประเทศ นอกจากเหตุผลที่ตนเองไม่ชอบระบบการเรียนการสอนในประเทศ
และตนเองมีความคิดเห็นอิสระไม่คล้อยตามระบบแล้ว สุลักษณ์ ยังเห็นว่าเป็นการเสริม-
สร้างการยอมรับและเชื่อถือแก่คนทั่วไป ดังที่สุลักษณ์ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๗: ๑๐๗) กล่าวไว้

อยากไปเรียนต่อที่อังกฤษเพราะเห็นว่าถ้าเป็นนักเรียนในและเซี่ย ๆ อย่างเรา
คงไม่เป็นที่ยอมรับของใคร แต่ถ้าไปผานเมืองแควมาพูดจาอะไรก็ยอมรับคนเชื่อ...
ใช่แต่เท่านั้น ยังเห็นว่าตนเองออกจะรู้เรื่องไทย ๆ มาก หากปรารถนาจากภาษา
อังกฤษอย่างที่ยอมรับกันจะทำให้ชาวต่างประเทศยอมรับวัฒนธรรมอย่างของเราได้
นอกจากนี้แล้วยัง เห็นว่าตนเองอาจรับและกลั่นกรองเอาของดีแล้วออก โดยเอา
ของดีของฝรั่งเข้ามาสู่สังคมไทยได้อีกด้วย ๓ ๆ ก็คิดเชื่องอยู่สักหน่อยสำหรับเด็ก
วัยนั้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* ข้อพิสูจนในเรื่องนี้คือ ผลงานในช่วงแรกของสุลักษณ์ มีลักษณะเลียนแบบ
นักปราชญ์ไทยเหล่านี้ ทั้งรูปแบบและสำนวนภาษา เช่นการเขียนจดหมายโต้ตอบใน
ลักษณะเดียวกับหนังสือ "สาส์นสมเด็จ" ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ที่ทรง
มีสาส์นโต้ตอบความรู้กับสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ รายละเอียดดูในจดหมาย
โต้ตอบระหว่าง เสฐียรโกเศศ กับ ส. ศิวรักษ์ (๒๕๑๘: ๑ - ๑๒๗, ๑๕๒ - ๑๕๘,
๑๕๘ - ๑๕๙)

ความทะเยอทะยานและความเชื่อมั่นตนเองสูง เช่นนี้ ส่งผลให้สุลักษณ์ฯ มีความทะเยอทะยานในทางการ เมืองคัวย แต่ก็มีลักษณะเป็นความใฝ่ฝันของวัยรุ่น ซึ่งสุลักษณ์ฯ เคยใฝ่ฝันที่จะเป็นนายกรัฐมนตรีและประธานองคมนตรีอยู่ระยะหนึ่ง แต่จากสภาพทางการ เมืองและสังคมที่สุลักษณ์ฯ รับรู้ ทำให้ตนเองซึ่งเป็นคนชอบความอิสระเสรี ไม่ชอบการใช้อำนาจข่มขู่บังคับและมีความคิดเห็นรุนแรงในเรื่องจริยธรรม เกิดความไม่พอใจสภาพการณดังกล่าว และมีทัศนคติที่ไม่ดีต่อกลุ่มทหารโดยเฉพาะปัญหาทางจริยธรรมแต่ก็ไม่เห็นทางออก การไปศึกษาต่อต่างประเทศส่วนหนึ่งก็มีผลมาจากความพยายามหลีกเลี่ยงปัญหาที่ตนจะต้องคัดสินใจระหว่างความปรารถนากับหลักการทางจริยธรรมที่ตนเองยึดถือ และจากความทะนงตนและความเชื่อมั่นตนเอง ทำให้สุลักษณ์ฯ เลือกลงขันประการหลังในเวลาต่อมา ซึ่งสุลักษณ์ฯ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๕ ก: ๓๕๓) กล่าวว่

เมื่อก่อนผมเป็นคนมักใหญ่ใฝ่สูง อยากรับเป็นใหญ่เป็นโตทางการเมือง...อยากเป็นนายกฯ ซิ คุณอนันต์ใคร ๆ ก็อยากเป็นนายกทั้งนั้น เรียนกฎหมายก็เพราะเหตุนี้... เรียนอะไรต่าง ๆ ก็เพื่อที่จะให้เท่าทันฝรั่ง เป็นนายกฯ...อย่างอื่นไม่เป็นหรืออกมันเล็กไป เข้าใจไหม ตอนหลัง...ผมเลยเล็ก...ผมเห็นตำแหน่งนี้ใคร เป็นก็ได้

ผู้มีส่วนสำคัญที่กระตุ้นให้สุลักษณ์ฯ เริ่มเห็นความไร้แก่นสารของความทะเยอทะยานและหวนกลับมามองโลกตามความเป็นจริงในเวลาต่อมาก็คือ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน ซึ่งอยู่ที่อังกฤษ ในช่วงที่สุลักษณ์ฯ ไปศึกษากฎหมายที่ประเทศนั้น โดยเจ้านายพระองค์นี้กล่าวกับสุลักษณ์ฯ ว่า "สุลักษณ์ฯ รู้ไหมนี่ ฉันอยากเป็นอะไร ฉันมีแอมบิชั่นอะไรรู้ไหม...ฉันอยากเป็นผู้หญิงเฝ้าหน้าห้องน้ำฝรั่งนี่มันดีนะ...ชีวิตมันไม่มีอะไรมาก" จากคำพูดดังกล่าวได้ให้คติแก่สุลักษณ์ฯ เป็นอย่างมาก (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๕ ก: ๓๕๒ - ๓๕๓)

ประสบการณ์ที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่สุลักษณ์ฯ ได้รับในขณะที่เรียนอยู่ในอังกฤษก็คือ การเรียนรู้เกี่ยวกับความคิดและปรัชญาตะวันตก ซึ่งสุลักษณ์ฯ ก็พึงพอใจความคิดเหล่านี้ไม่ใช่น้อย โดยเฉพาะวิธีการของโสกราตีสที่ชอบบอกชวนสร้างความรู้สึกลับอับจนทางปัญญาเพื่อกระตุ้นให้ชาวเอเธนส์ในสมัยนั้นได้ฝึกฝนและพัฒนาปัญญาของตนเองอย่างเสรี ดังจะเห็นได้จากงานแปลของสุลักษณ์ฯ ในช่วงที่เดินทางกลับประเทศไทย

ในเวลาต่อมา อาทิ วิธีการของโสกราตีส (เพลโต ๒๕๑๑) และวาระสุดท้ายของโสกราตีส (เพลโต ๒๕๑๔) ตลอดจนผลงานค่านปรัชญาการเมืองอีกหลายเล่ม ซึ่งมีอิทธิพลต่อความคิดทางการเมืองของสุลักษณ์ ในเวลาต่อมาเป็นอย่างมาก

โดยสรุป การที่สุลักษณ์ ถูกคามใจและต่อมาต้องช่วยเหลือตัวเองมาแต่เด็ก ตลอดจนอิทธิพลที่สุลักษณ์ ได้รับจากพระภิกษุมนี (อิน) และบิดานั้น นายคิเรก ชัยนาม ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ว่านหนึ่งที่ใกล้ชิดกับครอบครัวของสุลักษณ์ มีความเห็นว่า เป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้สุลักษณ์ มีแนวความคิดและพฤติกรรมเด่น ๔ ประการ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๑๐, คำนำ: ๕ - ๑๑) คือ ๑. ชอบพูดจาโผงผางตรงไปตรงมาแบบขวานผ่าซาก จนบางครั้งออกจะก้าวร้าว ๒. ชอบความเป็นตัวของตัวเอง ๓. เชื่อมั่นในความคิดเห็นของตนเอง โดยเฉพาะเมื่อเห็นว่าตนเป็นฝ่ายถูก และ ๔. มีความเห็นรุนแรงและมั่นคงในเรื่องจริยธรรม ลักษณะนิสัยดังกล่าวนี้ ผู้เขียนพบว่าสุลักษณ์ เองก็ยอมรับอยู่เช่นกัน (ส.ศ.ษ. ๒๕๒๖: ๑๐๖)

นอกจากนี้ ผู้เขียนยังพบว่า การที่สุลักษณ์ ไร้ความรู้และชอบแสดงออกในลักษณะกระตุ้นให้ผู้อื่นคิดตามและท้าทายให้คิดแย้งนั้น ก็เพื่อต้องการให้แต่ละคนได้สามารถค้นหาความเป็นตัวของตัวเอง ซึ่งเป็นลักษณะพฤติกรรมที่เด่นอีกประการหนึ่งของสุลักษณ์ แม้ว่าในบางครั้งการแสดงออกของสุลักษณ์ จะมีลักษณะอหังการและอิงอคติจากประสบการณ์ส่วนตัวก็ตาม แต่สุลักษณ์ ก็แสดงการยอมรับการวิพากษ์วิจารณ์เหตุผลของผู้อื่นด้วยเช่นกัน (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ข: ๑๑๒ - ๑๒๘)

๓. ความสนใจและความคิดของสุลักษณ์

โดยที่สุลักษณ์ เติบโตมาในสภาพแวดล้อมที่มีลักษณะอนุรักษนิยมเช่นนั้น และในช่วงแรกของชีวิตนั้นเป็นช่วงที่สุลักษณ์ กำลังขึ้นชมอยู่กับการเรียนรู้เพื่อสะสมความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับคุณค่าของสังคมไทยใหม่ ๆ ทำให้ความสนใจและความคิดส่วนใหญ่มุ่งเน้นที่การแสดงผลงานทางค่านมนุษยศาสตร์แขนงต่าง ๆ ที่ตนได้รับรู้มาจากระบบการฉนอกระบบโรงเรียน โดยเฉพาะในค่านศาสนาและวัฒนธรรมไทยเป็นสำคัญ ส่วนความคิดทางการเมืองและสังคมนั้นกล่าวได้ว่า ช่วงนี้สุลักษณ์ ยังไม่สนใจปัญหา

ทางการเมืองและสังคมจริงจังแต่อย่างใด จะมีก็แต่ความไม่พอใจในสภาพทางสังคมบางประการที่ตนเห็นว่าไม่ยุติธรรม โดยเฉพาะลักษณะเผด็จการในระบบโรงเรียน และมีความเห็นคล้อยตามหรือต่อต้านสถานการณ์ทางการเมืองบ้างก็มีลักษณะเฉพาะเรื่องที่มากระทบความคิดเห็นของตนเท่านั้น (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๑๒: ๓๓๓ และ ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ข: ๕๔ - ๖๑) ยังไม่มีความคิดทางการเมืองที่เป็นระบบแต่อย่างใด ความคิดโดยส่วนรวมในระยะนี้คงมีลักษณะเป็นความคิดแบบกษัตริย์นิยม และมีงานเขียนของสุลักษณ์ ในช่วงนี้บางชิ้น เช่นบทความเรื่อง "หน้าที่กับมนุษยธรรม" (จิตรกร ทั้งเกษมสุข ๒๕๒๖: ๓๕ - ๔๓) ที่สะท้อนถึงลักษณะรักความยุติธรรมและมีมนุษยธรรม ซึ่งสุลักษณ์ใช้ เป็นพื้นฐานทางความคิดมาโดยตลอด

ข. ช่วงระหว่างปี ๒๕๐๕ - ๒๕๑๕ คือช่วงตั้งแต่สุลักษณ์ เดินทางจากอังกฤษกลับประเทศไทย จนถึงสมัยรัฐบาลนายธานินทร์ กรัยวิเชียร เป็นช่วงที่สุลักษณ์ได้ให้ความสนใจปัญหาทางสังคมและการเมืองยิ่งขึ้น ถือได้ว่าเป็นช่วงปรับเสริมรูปแบบความคิดทางการเมืองของสุลักษณ์ (บนพื้นฐานโครงสร้างเดิม คือความคิดอนุรักษนิยมที่นิยมอสังกรภาพ) ให้มีลักษณะที่ก้าวหน้าขึ้น ซึ่งในระยะเวลา ๑๐ ปีของช่วงนี้มีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นดังต่อไปนี้

๑. สถานการณ์ทางการเมืองและสังคม เหตุการณ์ทางการเมืองในช่วงนี้เป็นยุคเชื่อมต่องระหว่างรัฐบาลทหารตั้งแต่สมัยจอมพลสฤษดิ์ฯ กับรัฐบาลพลเรือนหลังเหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ กล่าวคือ ช่วงแรกเป็นยุคที่แนวความคิดและรูปแบบทางการเมืองแบบพอซุนอุปถัมภ์ยังคงมีอิทธิพล แม้ว่าจอมพลสฤษดิ์ฯ จะถึงแก่อสัญกรรมในปี ๒๕๐๖ แต่รัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร ซึ่งสืบทอดอำนาจแทนก็ได้ใช้แนวความคิดและรูปแบบทางการเมืองในลักษณะนี้ต่อมา แต่อำนาจทางการเมืองมิได้ตกอยู่กับผู้นำคนใดคนหนึ่งเด็ดขาดอีกต่อไป หากแต่ต้องอาศัยความร่วมมือของทุกฝ่าย จึงเป็นการปกครองโดยคณะพอซุน คือคณะปฏิวัติ (ทักษ์ เฉลิมเตียรณ ๒๕๒๐: ๔๐ - ๔๑) แต่สภาพทางการเมืองก็ยังคงขาดเสถียรภาพ เพราะแผนพัฒนาเศรษฐกิจและการศึกษาของรัฐบาลได้เปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคม ทำให้กระตุ้นความต้องการทางวัตถุและการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน ในขณะเดียวกัน

รัฐบาลกลับไม่ต้องการให้มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมือง ทำให้ระบบการเมืองขาดประสิทธิภาพในการแก้ไข้ปัญหา และเมื่อรัฐบาลใช้วิถีกบฏหวาดกลัวต่อการปฏิวัติตนเองในปี ๒๕๑๔ และมีแนวโน้มว่าจะมีลักษณะเป็นการปกครองระบบครอบครัวที่เต็มไปด้วยข่าวการทุจริต เกิดความไม่พอใจในคณะผู้ปกครองด้วยกันเอง ประกอบกับความไม่พอใจของประชาชนที่สะสมไว้ถึงจุดระเบิด ทำให้เกิดเหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖

หลังจากนั้นรัฐบาลพลเรือนมีโอกาสดำเนินการบริหารประเทศเป็นการชั่วคราวระหว่างที่สถานภาพของทหารตกต่ำลง เป็นวงจรที่ซ้ำรอยอีกครั้งหนึ่ง ระหว่างนี้ปรากฏว่าประชาชนมีสิทธิเสรีภาพมากที่สุดนับตั้งแต่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี ๒๔๗๕ เป็นต้นมา และเป็นโอกาสที่จะแสดงความคิดเห็นและปัญหาของตนซึ่งถูกกดเอาไว้ในยุคเผด็จการออกมาอย่างกว้างขวาง จนเกิดการกระทบกระทั่งกันในสังคมระหว่างกลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ และทำให้ฝ่ายที่ไม่ต้องการความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมเกิดความหวุ่นวิตก จึงพยายามต่อต้านความเคลื่อนไหวของนักศึกษาและกลุ่มผู้เรียกร้องประโยชน์ต่าง ๆ ด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่นการสร้างและใช้กลุ่มพลังมวลชนเป็นเครื่องมือทางการเมือง จนกระทั่งประชาชนทั่วไปเกิดความเอือมระอาความวุ่นวายต่าง ๆ จนเกิดเหตุการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๘ เป็นเหตุให้มีนิสิตนักศึกษาจำนวนหนึ่งเข้าไปร่วมงานกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย* และทหารได้กลับเข้าสู่อำนาจอีกครั้ง

สำหรับสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมนั้น การที่รัฐบาลได้เปิดโอกาสและสนับสนุนการลงทุนจากต่างประเทศ ทำให้ระบบทุนนิยมที่มีวิวัฒนาการเรื่อยมาและมีอิทธิพลมากขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว ทำให้โครงสร้าง

* ปัจจุบันนิสิตนักศึกษาเหล่านี้เกือบทั้งหมดได้กลับมาใช้ชีวิตอย่างปกติในสังคมแล้ว และบางส่วนก็ยังคงติดต่อกับสัมพันธ์กับสุลต่านฯ อยู่เหมือนเดิม (สันติสุข โสภณศิริ, สัมภาษณ์)

ทาง เศรษฐกิจและสังคมของประเทศเปลี่ยนแปลง เป็นระบบทุนนิยมมากยิ่งขึ้นทั้งในภาค การเกษตรและภาคอุตสาหกรรมที่ได้รับการส่งเสริม กลุ่มนายทุนข้ามชาติที่เข้ามา มี อิทธิพลและสัมพันธ์กับนายทุนชาติใต้เติบโตขึ้น ความสัมพันธ์ทาง เศรษฐกิจระหว่างกลุ่ม เศรษฐกิจกับกลุ่มทหารยังคงมีลักษณะที่เกื้อกูลกัน การขยายตัวตามแผนพัฒนา เศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติฉบับแรก ๆ ได้มุ่งเน้นที่การพัฒนาปัจจัยการผลิตและมุ่งพัฒนา โครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ (infra - structure) ของประเทศ เช่น การสร้าง เชื้อขนขนาดใหญ่ ถนน ไฟฟ้า น้ำประปา เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเสริมสร้างเสถียรภาพทาง เศรษฐกิจเป็นสำคัญ รัฐบาลยังไม่ได้คำนึงถึงปัญหาความเสมอภาคในการกระจาย รายได้มากนัก สภาพทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไปได้ทำให้ประชาชนมีค่านิยมแบบ สังคมผู้บริโภคขึ้น ในขณะที่ปัญหาในเรื่องการกระจายรายได้ที่ไม่เป็นธรรมได้ทวีความ รุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ การผูกขาดในทางเศรษฐกิจมีแนวโน้มมากขึ้น โดยเฉพาะกิจการ กำนันชากรและเงินทุน ตลอดจนกิจการเกี่ยวกับอุปโภคบริโภค ซึ่งมีผลกระทบต่อชีวิต ความเป็นอยู่ของคนส่วนใหญ่

จากความแตกต่างทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะระหว่างคนในชนบทกับในเมือง ทำให้ประชาชนในภาคเกษตรกรรมจำนวนมากละทิ้งอาชีพเดิมหันเข้ามาทำกิน เป็น แรงงานไร้ฝีมือในเมืองต่าง ๆ และทำให้เกิดปัญหาที่อยู่อาศัยของประชาชนในแหล่ง เสื่อมโทรม ปัญหาการว่างงานซึ่งไม่เฉพาะแต่แรงงานไร้ฝีมือเท่านั้น (วิทยากร เชียงกูล ๒๕๒๖: ๑๕๕ - ๒๐๔) ขณะเดียวกัน จากปัญหาวิกฤตการณ์ทาง เศรษฐกิจ มีผลกระทบต่อสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนโดยทั่วไป ทำให้เกิดปัญหารายได้ไม่ สัมพันธ์กับความต้องการบริโภคสินค้าที่เพิ่มขึ้น ซึ่งจากสภาวะเศรษฐกิจที่บีบคั้นเช่นนี้ นำไปสู่ความขัดแย้งในสังคมทั้งระหว่าง เมืองกับชนบท และระหว่างประชาชนกลุ่มต่าง ๆ ในส่วนเดียวกัน สภาพสังคมเปลี่ยนแปลงจากสภาพที่เอื้ออาทรกันมา เป็นการแข่งขัน แบบตัวใครตัวมันมากยิ่งขึ้น ทำให้เกิดปัญหาในสังคมและครอบครัวติดตามมาเป็นอัน มาก เช่น ปัญหาความยากจน ปัญหาอาชญากรรม และปัญหายาเสพติด เป็นต้น เป็น เหตุให้นักศึกษาและปัญญาชนส่วนหนึ่งที่ไม่พอใจสภาพสังคมที่เปลี่ยนไปในลักษณะ เช่นนี้ พยายามหาวิธีการแก้ไขปรับปรุงสภาพทางสังคมเหล่านี้ให้ดีขึ้นเรื่อยมา

๒. ประสบการณ์และบุคคลที่สุลักษณ์ เกี่ยวข้อง โดยที่สุลักษณ์ มีความ
 ค้นคว้าทางการเมืองน้อยมาแต่เดิม และเมื่อเดินทางกลับจากการศึกษาที่ประเทศอังกฤษ
 แล้ว ในระยะแรก ๆ ก็ยังมีความสนใจทางการเมืองน้อยมาก การที่สุลักษณ์ ปฏิเสธ
 วิถีชีวิตในระบบราชการหรือการเข้ามามีส่วนร่วมมีกับรัฐบาล ไม่ว่าจะป็นรัฐบาลใดใน
 ระยะเวลาดังกล่าวและในเวลาต่อมา นอกจากเพราะสุลักษณ์ มีความคิดเห็นของ
 ตัวเองที่แตกต่างไปจากระบบและความคิดของคนร่วมสมัยแล้ว สาเหตุสำคัญอีกประการ-
 หนึ่งก็คือ สุลักษณ์ เห็นว่ารัฐบาลเท่าที่ผ่านมา มีความบกพร่องทางจริยธรรม ซึ่งขัดกับ
 ความคิดพื้นฐานของคนที่ให้ความสำคัญต่อหลักการทางจริยธรรม ทำให้สุลักษณ์ ไม่
 ต้องการที่จะเข้ามามีส่วนยุ่งเกี่ยวกับ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๕ ก: ๓๕๖ - ๓๕๗) และ
 ส. ศิวรักษ์ ๒๕๑๓: ๒ - ๒๕) และการที่สุลักษณ์ มีความเชื่อมั่นในเรื่องความ
 ถูกต้องทางจริยธรรมและความคิดเห็นของตนเอง เช่นนี้ ประกอบกับพฤติกรรมที่แสดงออก
 โฝงขวางไม่เกรงกลัวความคิดเห็นของผู้ใด ทำให้สุลักษณ์ มีประสบการณ์ในลักษณะ
 ขัดแย้งกับผู้อื่นจนถึงขั้นแตกหักหลายครั้งหลายหนในชีวิต เช่น กรณีของวิทยาสารปริทัศน์
 สมาคมนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดลอม และ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นต้น
 (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๑๓: ๓๔ - ๓๗) และ ส. ศิวรักษ์ ๒๕๑๒: ๓๓๐ - ๓๔๕)

บุคคลที่สุลักษณ์ เกี่ยวข้องและมีอิทธิพลต่อความคิดของสุลักษณ์ มากที่สุดใน
 ช่วงนี้ได้แก่ ม.จ.สิทธิพร กฤษดากร ซึ่งท่านผู้นี้ถือได้ว่าเป็นบุคคลในกลุ่มอนุรักษนิยม
 ที่มีความคิดเห็นก้าวหน้า ผู้เขียนพบว่าสาเหตุที่ทำให้สุลักษณ์ เข้ากันได้กับท่านผู้นี้คือ
 มีลักษณะอนุรักษนิยมในเรื่องคุณค่าของความเป็นไทย และความยึดมั่นในเรื่องหลักการ
 ที่แต่ละฝ่ายเชื่อถือเช่นกัน กล่าวคือ ม.จ.สิทธิพรฯ แม้จะมีความคิดหลายอย่างเป็นแบบ
 ตะวันตก แต่ก็ยังคงรักษาเอกลักษณ์ในด้านวัฒนธรรมไทยและยึดถือหลักการประชาธิปไตย
 อย่างเหนียวแน่น ดังเช่น การที่ทรงปฏิเสธที่จะเข้าร่วมในรัฐบาลคณะรัฐประหารในปี
 ๒๔๘๑ โดยทรงเป็นผู้แทนราษฎรและรัฐมนตรีในรัฐบาลพลเรือนก่อนหน้านั้นอยู่แล้ว
 (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ก: ๒๕๓ - ๒๕๔, ๒๕๕ - ๒๕๗) สุลักษณ์ รู้จัก ม.จ.สิทธิพรฯ
 ครั้งแรกในปี ๒๕๐๖ และใกล้ชิดกันในปี ๒๕๑๑ - ๒๕๑๒

ส่วนอิทธิพลทางความคิดของ ม.จ.สิทธิพรฯ ที่มีต่อสุลักษณ์ ทำให้สุลักษณ์ มีทัศนะเกี่ยวกับการเอารัดเอาเปรียบในสังคมขยายวงกว้างขึ้นกว่าเดิม กล่าวคือ แต่เดิมสุลักษณ์ มองปัญหาเฉพาะที่ตนเองและปัญญาชนทั่วไปถูกบีบคั้นเรื่องเสรีภาพในการแสดงออกเท่านั้น แต่เพราะ ม.จ.สิทธิพรฯ ซึ่งมีอุดมการณ์ที่จะปฏิรูประบบเกษตรกรรม เพราะเห็นว่าปัญหาของคนส่วนใหญ่คือชาวนาชาวไร่ เป็นปัญหาที่สำคัญที่สุดของประเทศ แต่โดยทั่วไปคนมักไม่เข้าใจกัน ท่านต้องการให้ชาวนาชาวไร่มีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น และมีความภูมิใจในศักดิ์ศรีของอาชีพชน ทลอคจนมีผู้แทนของตนเองในทางการเมือง (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ก: ๒๕๕ - ๒๕๖) ทำให้สุลักษณ์ หันมาสนใจปัญหาชาวนาชาวไร่ และหลังจากนั้นสุลักษณ์ ก็ไต่สละท่อนปัญหาของคนส่วนใหญ่ในสังคมตลอดมา (สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ก, สัมภาษณ์ และ สันติสุข โสภณศิริ, สัมภาษณ์)

นอกจากนี้ จากการได้สัมพันธ์กับนักศึกษา ทำให้สุลักษณ์ เกิดความประทับใจ นักศึกษาบางคน ที่สำคัญคือ โกมล คิมทอง ซึ่งสุลักษณ์ ประทับใจในด้านการเสียสละ เพื่อสังคม เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ซึ่งกล้าแสดงออกทางการเมือง และ พระประชา ปสนันธมโม ซึ่งเป็นผู้แสวงหาความเข้าใจชีวิตโดยเริ่มจากการศึกษาแนวความคิด มาร์กซิสต์แล้วหันเหมาสู่พุทธศาสนา อันเป็นจุดสนใจร่วมกันกับสุลักษณ์ (สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ก, สัมภาษณ์ สันติสุข โสภณศิริ, สัมภาษณ์ และ ส.ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ก: ๓๑๖-๓๑๗)

และในช่วงนี้สุลักษณ์ พยายามผลักดันแนวความคิดของตนในการปฏิรูประบบราชการให้เห็นความสำคัญของการเอื้ออาทรประชาชนส่วนใหญ่ โดยการเข้าไปสัมพันธ์ ใกล้ชิดกับบุคคลในระบอบราชการบางคน โดยหวังว่าจะสามารถทำให้มีการเปลี่ยนแปลง ในระบอบราชการตามแนวความคิดของตน แต่ในที่สุดหลังจากพยายามมา ๑๐ กว่าปี สุลักษณ์ ก็พบว่าความหวังนี้ไม่ประสบผลสำเร็จ เนื่องจากบุคคลในระบอบราชการแม้ ในทางส่วนตัวจะเป็นคนดี แต่ก็ต้องอยู่ในกรอบของระเบียบวินัยและกฎเกณฑ์ต่าง ๆ และไม่กล้าคัดค้านใจในการเปลี่ยนแปลงใด ๆ (สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ก, สัมภาษณ์) บุคคลในวงราชการช่วงนี้ที่สุลักษณ์ นับถือมากที่สุดได้แก่ นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ ซึ่ง สุลักษณ์ เห็นว่าเป็นผู้ที่ใช้ความฉลาดเพื่อประโยชน์ของคนส่วนใหญ่ และมีความกล้าหาญ ทางจริยธรรมที่สุดในบรรดาบรรดาชาวสยามไทย (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๒: ๑๕๑ - ๑๕๒)

นอกจากขราวาสแล้ว สุลักษณ์ ยังมีความสัมพันธ์กับพระภิกษุที่มีชื่อเสียง
 บางรูป ที่สำคัญได้แก่ พุทธทาสภิกขุ ซึ่งสุลักษณ์ ยอมรับท่านพุทธทาสในด้านการ
 ประยุกต์พุทธธรรมมาใช้ในการแก้ปัญหาสังคม พระอาจารย์มหาวีร ญาณสัมปันโน
 วัดป่าบ้านตาด อ.เมือง จ.อุดรธานี ซึ่งเป็นผู้ให้ความรู้ทางด้านการปฏิบัติสมาธิภาวนา
 แก่สุลักษณ์ และสุลักษณ์ ได้สรรเสริญพระเถระรูปนี้ในฐานะพระภิกษุที่เป็นตัวอย่างใน
 ด้านการยืนหยัดไม่คล้อยตามความฟุ้งเฟ้อของสังคม (สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ก, สัมภาษณ์
 และ สันติสุข โสภณศิริ, สัมภาษณ์) และพระธรรมเจดีย์ (ที) วัดทองนพคุณ ซึ่ง
 สุลักษณ์ นับถือว่าเป็นพระเถระที่มีความคิดสร้างสรรค์และเป็นคนตรงในวงการปกครอง
 คณะสงฆ์ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๒ ก: ๒๗๕)

โดยสรุป ผู้เขียนพบว่าบุคคลที่สุลักษณ์ เกี่ยวข้องด้วยส่วนใหญ่เป็นบุคคลใน
 กลุ่มปัญญาชนทั้งในและนอกระบบราชการในทุกระดับ ตั้งแต่เจ้านาย ข้าราชการ อาจารย์
 มหาวิทยาลัย นิสิต นักศึกษา พระภิกษุ และผู้นำศาสนาอื่น ๆ นักเขียนนักหนังสือพิมพ์
 ซึ่งรวมถึงปัญญาชนในต่างประเทศ โดยเฉพาะบุคคลในวงการศาสนาและสิทธิมนุษยชน
 ต่าง ๆ การที่สุลักษณ์ เลือกติดต่อสัมพันธ์กับบุคคลกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้ มีวัตถุประสงค์
 เพื่อต้องการเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ จากบุคคลเหล่านั้น และต้องการเสนอแนะความคิดเห็นของ
 ตนเอง ตลอดจนเพื่อสร้างการยอมรับนับถือในสังคม ส่วนประชาชนโดยทั่วไปนั้นสุลักษณ์
 ได้ใช้ผลงานการเขียนที่ตนได้แสดงตามสถานศึกษาต่าง ๆ เผยแพร่ในวงกว้างทั่วไป
 ซึ่งก็มีผลงานอย่างสม่ำเสมอเรื่อยมา ทั้งนี้เพื่อสร้างความคุ้นเคยและการยอมรับใน
 สังคมทั่วไป อันจะทำให้การเสนอความคิดเห็นต่าง ๆ ของตนได้รับความสนใจและรับฟัง
 จากสาธารณชน ทั้งนี้จากลักษณะผลงานการเขียนของสุลักษณ์ ก็มีลักษณะมุ่งเป้าหมาย
 ที่ปัญญาชนที่อยู่นอกระบบโดยทั่วไปเช่นกัน

๓. ความสนใจและความคิดของสุลักษณ์ ในช่วงแรกที่สุลักษณ์ เป็น
 บรรณาธิการสังคมศาสตร์ปริทัศน์ใหม่ ๆ ความสนใจและความคิดทางการเมืองของ
 สุลักษณ์ ยังจวนเวียนอยู่ในเรื่องเกี่ยวกับมนุษยศาสตร์และการแสดงความไม่พอใจ
 สภาพสังคมและการเมืองทั่วไป รวมถึงการปกป้องสิทธิเสรีภาพทางความคิดและการ
 แสดงออกของปัญญาชนเท่านั้น (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๒: ๔๕ - ๖๓ และ ๕๐๕ - ๕๖๔)

แต่จากการสัมพันธ์กับ ม.จ.สิทธิพรฯ และนิสิตนักศึกษาโดยเฉพาะในกลุ่มปรีชาเสวนา และศึกษิตเสวนา ทำให้สุลักษณ์ฯ พัฒนาความสนใจเกี่ยวกับปัญหาสังคมกว้างขวางขึ้น อันส่งผลให้สุลักษณ์ฯ สนใจและค้นคว้าทางการเมืองมากขึ้นด้วย ดังนั้น จะพบว่านอกจากสุลักษณ์ฯ จะมีอิทธิพลต่อบุคคลอื่นแล้ว สุลักษณ์ฯ ยังได้รับอิทธิพลจากผู้อื่นในขณะเดียวกันด้วย

ความคิดทางการเมืองที่เด่นชัดของสุลักษณ์ฯ ได้สะท้อนออกมาครั้งแรกในบทวิเคราะห์ทางการเมืองชื่อ "อนาคตทางการเมืองของไทย" ในหนังสือจดหมายเหตุที่สุลักษณ์ฯ เริ่มเขียนมาตั้งแต่ปลายยุครัฐบาลจอมพลถนอมฯ โดยบทวิเคราะห์ดังกล่าวเขียนขึ้นเมื่อ ๑ กรกฎาคม ๒๕๑๗ ซึ่งมีแนวความคิดที่สำคัญ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๑๘: ๑๑๕ - ๑๖๐) สรุปได้ดังต่อไปนี้

ก) ความหมายของการเมือง สุลักษณ์ฯ มองการเมืองในความหมายที่ว่า "การเมืองเป็นเรื่องของอำนาจ" โดยที่คนส่วนน้อยใช้อำนาจปกครองคนส่วนใหญ่เสมอไม่ว่าการใช้อำนาจในการปกครองนั้นจะเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขของคนส่วนใหญ่หรือไม่ก็ตาม

ข) สภาพการเมืองไทยในอดีต สุลักษณ์ฯ มีความเห็นว่า การปกครองในอดีตนั้น อำนาจอยู่กับเจ้านาย (เจ้าคือพระราชวงศ์ และนายคือขุนนาง) ส่วนประชาชนที่เหลือคือไพร่ แต่ไม่ว่าจะปกครองแบบพ่อปกครองลูก หรือแบบฟ้ากับดินก็ไม่เลวร้ายมากนัก ซึ่งแตกต่างจากระบบศักดินาตะวันตก (สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ings, สัมภาษณ์: ๑๔ - ๑๕) เพราะวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทย ไม่ว่าจะเป็นผู้ปกครองหรือผู้ถูกปกครอง ไม่แตกต่างกันมากนัก และมีช่องทางในการเลื่อนชั้นทางสังคม ระบบสังคมก็ไม่เคร่งครัดตายตัวเป็นที่ยอมรับของประชาชน รวมทั้งอิทธิพลของพุทธศาสนาที่ทำให้การสะสมทรัพย์และการใช้อำนาจอยู่ในวงจำกัดด้วยธรรมะ ประชาชนส่วนใหญ่ไม่เกี่ยวข้องกับอำนาจทางการเมืองมากนัก ประชาชนยิ่งไกลศูนย์แห่งอำนาจความเป็นอยู่ก็ยิ่งอิสระ แต่ละหน่วยที่อิสระจะสร้างระบบที่พึงพาอาศัยกันยิ่งกว่าการแข่งขันซึ่งดีซึ่งเห็นกัน

ต่อมาประเทศไทยจำเป็นต้องปรับปรุงระบบเศรษฐกิจและการเมืองให้สอดคล้องกับระบบอาณานิคมตะวันตกที่แผ่ขยายเข้ามา เจ้าสามารถแย่งอำนาจคืนจากขุนนางได้สำเร็จ แต่ไม่ได้เตรียมการกระจายอำนาจสู่ประชาชน เมื่อมรสุมทางการเมืองระหว่างประเทศได้รับการแก้ไขแล้ว แต่ปัญหาการเมืองภายในที่คุกรุ่นเรื่อยมาซึ่งก็จำกัดอยู่ในกลุ่มข้าราชการ ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ เป็นการแย่งอำนาจจากเจ้ามาสู่ขุนนาง แม้ว่าผู้ก่อการจะมีผู้หวังดีต่อบ้านเมือง แต่ก็ไม่สามารถเปลี่ยนระบบเดิมได้ และระบบใหม่คือประชาธิปไตยก็ไม่สามารถซึมซาบในสังคมไทยได้ เพราะมีลักษณะเป็นการยึดเย็บจากผู้ที่ไปเรียนรู้มาจากต่างประเทศ และประชาชนมักจะเกลียดเจ้าและข้าราชการสำนักบางคน แต่ก็ยังยอมรับระบบอยู่ ความไม่เข้าใจระบบสังคมและวัฒนธรรมดั้งเดิม ประกอบการขัดแย้งในหมู่ผู้นำคณะราษฎร ทำให้ไม่ได้วางรากฐานการศึกษาประชาธิปไตยอย่างจริงจัง การพัฒนาประเทศเลียนแบบตะวันตกก็เป็นไปอย่างฉาบฉวย และชอบใช้อำนาจจากส่วนกลางเหมือนเดิม ซึ่งสุลักษณ์ เห็นว่าเป็นเรื่องที่น่าเศร้า

ค) ข้อแตกต่างระหว่างอดีตกับปัจจุบัน สุลักษณ์ มีความเห็นว่า ภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่ ๒ ระบบเศรษฐกิจและการเมืองของประเทศที่เคยผูกพันกับยุโรปเปลี่ยนไปผูกพันกับสหรัฐอเมริกา อิทธิพลจากวัฒนธรรมตะวันตกทำให้วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยระหว่างคนส่วนน้อยกับประชาชนส่วนใหญ่แตกต่างกันมาก ระบบเศรษฐกิจแบบใหม่เอวรัคเอาเปรียบยิ่งขึ้น การเอนชันท่างสังคมยากขึ้น คุณค่าทางสังคมถือเงินและอำนาจแทนคุณธรรม พุทธธรรมถูกประยุคค์ใช้อย่างไขว่เขวในขณะที่ชาวตะวันตกกลับหันเข้าหาพุทธธรรมมากขึ้น ระบบการเมืองไม่เอื้อประโยชน์ต่อประชาชนส่วนใหญ่ ผู้ปกครองที่อ่อนแอและไร้คุณธรรมเพียงพอ ถ้าไม่ไปทำลายระบบเศรษฐกิจและการเมืองของคนส่วนน้อยที่มีมหาอำนาจหนุนหลังก็สามรถอยู่ในอำนาจไต่ถวน ระบบราชการฝ่ายบริหารและตุลาการไร้ประสิทธิภาพ ฝ่ายนิติบัญญัติถูกลดทอนอำนาจ โดยเฉพาะเมื่อทหารใช้อำนาจมาตั้งแต่ปี ๒๔๙๐ ทั้งนี้เพราะรับรูปแบบมาจากต่างประเทศโดยไม่ปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะกับสภาพสังคมไทย นอกจากนี้ วัฒนธรรมและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนส่วนใหญ่ถูกทำลาย โดยระบบราชการและการศึกษาแผนใหม่ ตลอดจนการสื่อสารมวลชนและการโฆษณาชวนเชื่อต่าง ๆ ทำให้ราษฎรในชนบท

ขาดความเชื่อมั่นศรัทธาตนเอง หันไปนิยมสิ่งฉาบฉวยแบบสังคมเมือง สภาพนิเวศน์-
วิทยาเกิดมลภาวะเป็นพิษ ประชาชนพากันเห็นแก่ตัวและมีวามอบายมุขเพื่อหนีโลกแทน
ความสนุกอย่างแจกอน

ง) การแก้ไข้ปัญหา สุลักษณ์า เห็นว่าการแก้ไข้ปัญหาจะต้องคำนึง
ถึงคนกับระบบควบคู่กันไปเสมอ เหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เป็นเพียงการเอาชนะ
คนได้เพียง ๓ คน โดยระบบยังอยู่คงเดิม กล่าวคือ ผู้ที่กำหนดสภาพสังคมและการเมือง-
ไทยได้แก่ ทหาร และมหาอำนาจภายนอกประเทศ ในขณะที่ประชาชนส่วนใหญ่ยังขาด
การเรียนรู้ในเรื่องประชาธิปไตย การที่จะให้ประชาชนตื่นตัวและรวมพลังกันได้ต้อง
ใช้เวลายาวนาน โดยอาศัยคนรุ่นใหม่ทีเสียสละไปร่วมวิถีชีวิตกับราษฎรส่วนใหญ่อย่าง
เท่าเทียม และไม่ไปแสวงประโยชน์จากคนส่วนใหญ่ ตลอดจนศึกษาให้เข้าใจถึง
คุณธรรมแบบไทยที่จะนำมาประยุกต์ใช้เป็นรูปแบบของสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และ
การเมืองแบบใหม่ได้ โดยไม่ต้องอาศัยรูปแบบจากต่างประเทศ อย่างไรก็ตาม ในสภาพ
ที่ปราศจากฐานอำนาจทีเพียงพอในการที่ราษฎรจะปฏิเสธระบบดังกล่าว การปกครอง
ระบอบประชาธิปไตยทีมีเพียงรูปแบบก็ยังไม่ดี โดยทีสิทธิเสรีภาพในการแสดงออก
ควรได้รับการปกป้อง เพื่อให้การเรียนรู้ที่รอบคอบ ทั้งข้อดีและข้อเสียของระบอบประชา-
ธิปไตยและระบอบการปกครองอื่น เพื่อให้ประชาชนตื่นตัวทางการเมืองและแสวงหา
รูปแบบการปกครองทีเหมาะสมกับสภาพสังคมไทยโดยเฉพาะ

ผู้เขียนพบว่า สุลักษณ์า ได้ใช้แนวความคิดดังกล่าวข้างต้นเป็นพื้นฐานในการ
แสดงความคิดเห็นทางการเมืองของตบคอสถารณชนในเวลาต่อมา (ส. ศิวรักษ์
๒๕๒๔: ๓ - ๘๓)

ค. ช่วงระหว่างปี ๒๕๒๐ - ปัจจุบัน คือช่วงตั้งแต่รัฐบาลนายธานินทร์
กรัยวิเชียร จนถึงต้นปี ๒๕๒๗ เป็นช่วงทีสะท้อนถึงความเชื่อมั่นของสุลักษณ์า ในการ
นำศาสนาธรรมโดยเฉพาะพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ในการแก้ไข้ปัญหาทางสังคมและสะท้อน
ถึงจุดยืนทางสังคมและการเมืองทีใช้หลักจริยธรรมและคุณธรรมของศาสนาเป็นพื้นฐาน
ในการต่อสู้เพื่อสิ่งที่สุลักษณ์า เห็นว่าเป็นประโยชน์ต่อคนส่วนใหญ่ ความเชื่อมั่นและจุดยืน

ของสัญลักษณ์ ดังกล่าวปรากฏในผลงานด้านการศึกษา การพูด และการเขียนของสัญลักษณ์
อย่างเด่นชัดยิ่งขึ้นในช่วงนี้ ซึ่งในระยะเวลา ๓ - ๔ ปีที่ผ่านมา มีเหตุการณ์ต่าง ๆ
เกิดขึ้นดังต่อไปนี้

๑. สถานการณ์ทางการเมืองและสังคม เหตุการณ์ทางการเมืองใน
ช่วงนี้เป็นช่วงที่กลุ่มทหารกลับมาใช้อำนาจอีกครั้ง โดยกลุ่มทหารได้หนุนหลังให้รัฐบาล
พลเรือนบริหารประเทศชั่วคราว เพื่อปฏิบัติภารกิจของประชาชน และเมื่อพบว่าแม่ประชาชน
ทั่วไปจะต้องการความสงบเรียบร้อยแต่ก็ไม่พอใจการบริหารประเทศที่เข้มงวดแบบ
เผด็จการ กลุ่มทหารจึงใช้วิธีประนีประนอมโดยเริ่มตั้งแต่รัฐบาลพลเอกเกรียงศักดิ์
ชมะนันทน์ ได้ใช้นโยบายผ่อนปรนต่อนิสิตนักศึกษา (ปราโมทย์ สันตยากร ๒๕๒๓:
๖๕ - ๘๘) และใช้การปกครองแบบประชาธิปไตยครึ่งใบ โดยรัฐธรรมนูญ พ.ศ. ๒๕๒๑
ได้กำหนดให้มืบทเฉพาะกาล ยึดเวลาการใช้รูปแบบการปกครองแบบประชาธิปไตยออกไป
ไปในระยะเวลาสั้น ๆ เพียง ๔ ปี ซึ่งก็ได้รับการยอมรับในระดับหนึ่ง และเมื่อเกิด
ความพยายามของฝ่ายทหารที่จะยึดอำนาจอธิปไตยเฉพาะกาลออกไป ก็ได้รับการคัดค้านอย่าง
กว้างขวาง อันเป็นการแสดงให้เห็นความไม่ต้องการให้ทหารขยายบทบาททางการเมือง
ยิ่งขึ้นกว่าที่รัฐธรรมนูญเปิดโอกาสให้ นอกจากนี้ กลุ่มพลเรือนและนักธุรกิจได้กลายเป็น
กลุ่มพลังทางการเมืองที่ฝ่ายทหารไม่อาจมองข้ามไปได้ และได้เข้ามามีส่วนในการ
บริหารประเทศร่วมกับฝ่ายทหารมากยิ่งขึ้นอีกด้วย

ส่วนสภาพทางเศรษฐกิจนั้นกล่าวได้ว่า ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมยังคง
ขยายตัวขึ้นเรื่อย ๆ แม้ว่าอัตราการขยายตัวจะลดลงเนื่องจากปัญหาวิกฤตการณ์น้ำมัน
ก็ตาม ส่วนปัญหาการกระจายทุนและรายได้ก็ยังคงเป็นปัญหาสำคัญของประเทศ แม้ว่า
รัฐบาลจะมีนโยบายที่จะลดช่องว่างต่าง ๆ ในสังคม แต่ก็ประสบผลสำเร็จไม่มากนัก
ปัญหาความยากจนของราษฎร โดยเฉพาะที่อาศัยอยู่ในชนบท และปัญหาการว่างงานยังคง
เป็นปัญหาที่รัฐบาลแก้ปัญหาไม่ตก นอกจากนี้ ปัญหาราคาผลิตผลทางการเกษตรก็ยังคง
ผลิตเปลี่ยนแปลงเวียนเป็นปัญหาในแต่ละช่วงเวลาของแต่ละปีเสมอมา เนื่องจากระบบ
เศรษฐกิจในประเทศได้ผูกพันกลายเป็นส่วนย่อยของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมในระดับ
โลก ซึ่งเป็นปัจจัยที่อยู่เหนืออิทธิพลของรัฐบาล จากสภาพเศรษฐกิจที่บีบคั้นดังกล่าวนั้น

ทำให้ปัญหาทางสังคมที่ติดตามมา ยังคงไม่สามารถแก้ไขให้บรรลุได้ผลเท่าที่ควร

๒. ประสบการณ์และบุคคลที่สุลักษณะ เกี่ยวข้อง ประสบการณ์ในช่วงนี้ ที่น่าสนใจได้แก่ ผลกระทบจากเหตุการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๕ และการดำเนินนโยบายที่ แข็งกร้าวของรัฐบาลนายธานินทร์ฯ ทำให้สุลักษณะ ซึ่งเดินทางไปต่างประเทศตั้งแต่ เดือนสิงหาคม ๒๕๑๕ ไม่กล้าเดินทางกลับประเทศไทยด้วยเกรงจะถูกรัฐบาลจับกุม และต้องอาศัยอยู่ในต่างประเทศจนถึงสมัยรัฐบาลพลเอกเกรียงศักดิ์ฯ จึงได้เดินทาง กลับประเทศในปี ๒๕๒๑ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๑ ช: ๓ - ๒๐๐) นอกจากนี้ องค์กรเอกชน ที่สุลักษณะ เกี่ยวข้องอยู่ เช่น มูลนิธิโกมลคีมทอง ร้านศิษย์สยาม และบริษัทในเครือ* เป็นต้น ต่างก็ได้รับผลกระทบจากการกวาดล้างสิ่งพิมพ์ต้องห้ามทางการเมืองที่มีแนว ความคิดสังคมนิยมหรือต่อต้านเป็นปฏิปักษ์กับรัฐบาลนายธานินทร์ฯ ด้วยเช่นกัน แม้ว่า สุลักษณะ จะเคยมีประสบการณ์ในสภาวะที่ถูกปิดกั้นเสรีภาพในการเผยแพร่ความคิดเห็น มาก่อนแล้วก็ตาม โดยเฉพาะในช่วงที่จอมพลถนอมฯ ปฏิวัติตัวเองในปี ๒๕๑๔ (ส. - ศิวรักษ์ ๒๕๑๗: ๒ - ๒๕) แต่คิดว่าว่าการที่ต้องหลบออกไปอยู่ต่างประเทศ ทำให้ สุลักษณะ เห็นปัญหาและมีพฤติกรรมต่อต้านการปกครองแบบเผด็จการยิ่งขึ้น (สุลักษณะ ศิวรักษ์ ค, สัมภาษณ์ และ ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ช: ๗๔ - ๗๕)

สำหรับบุคคลที่สุลักษณะ เกี่ยวข้องในช่วงนี้ และน่าสังเกตที่สุดได้แก่ นายปรีดี พนมยงค์ ซึ่งครั้งหนึ่งบุคคลทั้งสองเคยมีความขัดแย้งกันอย่างมาก แต่ปัจจุบัน สุลักษณะ มีทัศนคติที่ดีต่อนายปรีดีฯ เป็นอันมาก (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๑๗ ก: ๘๐ - ๘๒ และ ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ช: ๕๒ - ๕๓) ซึ่งนอกจากเหตุผลที่สุลักษณะ กล่าวไว้ คนได้รับข้อมูลต่าง ๆ เกี่ยวกับนายปรีดีฯ เพิ่มขึ้น ทำให้ตนละทิ้งวิธีที่เกิดจาก อคติของตนเอง และเห็นใจที่นายปรีดีฯ ต้องลี้ภัยการเมืองอยู่ในต่างประเทศ ดังที่

* ร้านจำหน่ายหนังสือแห่งนี้ สุลักษณะ ริเริ่มตั้งขึ้นตั้งแต่ปี ๒๕๑๐ และเคย ใช้เป็นสถานที่พบปะกันของกลุ่มศิษย์สวนนาในอดีต ปัจจุบันร้านดังกล่าวบริหารงาน ในรูปบริษัทโดยสุลักษณะ เป็นประธานกรรมการบริษัท

ตนเองก็มีประสบการณ์ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่าความประทับใจเป็นการ
ส่วนตัวที่สุลักษณ์ มีตอนนายปริศิตา ก็มีส่วนตัวทำให้สุลักษณ์ มีท่าทีในลักษณะดังกล่าวด้วย
(ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ข: ๑๑๓ - ๑๒๓)

๓. ความสนใจและความคิดของสุลักษณ์ จากประสบการณ์และผู้ที่
เกี่ยวข้องในช่วงนี้ดังกล่าวข้างต้น มิได้ทำให้ความสนใจและความคิดของสุลักษณ์ ใน
ช่วงนี้เปลี่ยนแปลงไปจากความสนใจและความคิดที่ได้พัฒนามาจนเป็นจุดยืนในช่วงปลาย
ของห้วงเวลาก่อนแต่อย่างใด แต่ประสบการณ์ดังกล่าวได้ช่วยเสริมพัฒนาการทาง
ความคิดในแนวทางเดิมให้เด่นชัดยิ่งขึ้น กล่าวคือ สุลักษณ์ ยังคงมีพื้นฐานโครงสร้าง
ความคิดแบบอนุรักษนิยมที่นิยมอิสรภาพ และมีจุดยืนทางสังคมและการเมืองที่ใช้หลัก
จริยธรรมและคุณธรรมทางศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนาตามที่ตนเข้าใจและประยุกต์
ใช้เป็นมาตรฐานในการพิจารณาสิ่งต่าง ๆ และใช้เป็นพื้นฐานในการต่อสู้เพื่อสิ่งที่ตนเอง
เห็นว่า เป็นประโยชน์ต่อคนส่วนใหญ่ เช่น เดิม แต่ความคิดในเรื่องประชาธิปไตยและ
ความเชื่อในลักษณะอนาธิปไตย เด่นชัดและมั่นคงยิ่งขึ้น (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ข: ๗๓ -
๗๕ และ สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ข, สัมภาษณ์)

ความคิดทางการเมืองของสุลักษณ์ ในปัจจุบัน

เมื่อพิจารณาถึงประวัติ ประสบการณ์ และผู้ที่สุลักษณ์ เกี่ยวข้อง พอเป็น
พื้นฐานให้เข้าใจความเป็นมาของความคิดทางการเมืองในปัจจุบันของสุลักษณ์ แล้ว
ในส่วนนี้ผู้เขียนจะไต่ถวิลถึงความคิดทางการเมืองดังกล่าว ซึ่งมีสาระสำคัญสรุปได้
ดังต่อไปนี้

ก. สภาพทางสังคมและการเมืองไทยในปัจจุบัน

๑. สภาพทั่วไป สุลักษณ์ มีความเห็นเกี่ยวกับสภาพสังคมและการเมือง
ไทยในปัจจุบันว่า ระบบต่าง ๆ ในสังคมได้ขยายตัวเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว และมี
ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างสลับซับซ้อนกว่าในอดีตมาก ทั้งนี้เป็นผลมาจากการ
สื่อสารคมนาคมที่เจริญขึ้น ทำให้การติดต่อกันระหว่างประชาคมต่าง ๆ ในโลกสะดวก

ยิ่งขึ้น ทำให้แต่ละสังคมไม่สามารถรักษาสภาพสังคมและวัฒนธรรมเดิมของตนไว้โดยไม่เกี่ยวข้องกับสังคมอื่นได้ ซึ่งสัญลักษณ์ เรียกความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันของสังคมต่าง ๆ ในโลกว่า "โลกสันนิบาต" ทำให้ต้องมีการปรุงแต่ละสังคมให้เท่าทันกับความเปลี่ยนแปลงของโลก แต่ในขณะเดียวกันก็มีความจำเป็นที่จะต้องประยุกต์วัฒนธรรมเดิมให้สอดคล้องไปพร้อม ๆ กัน มิใช่ละเลยความสำคัญของสิ่งอันเป็นพื้นฐานของแต่ละสังคมเหล่านี้ นอกจากนี้สัญลักษณ์ ยังมีความเห็นว่าในสภาพสังคมที่ระบบทุนนิยมมีอิทธิพลและบทบาทเป็นอันมาก ในขณะที่ค่านิยมเก่าแบบศักดินานับวันแต่จะเสื่อมคลายลงไปเช่นสังคมไทยปัจจุบัน แม้ว่าเราจะไม่สามารถปฏิเสธระบบทุนนิยมได้แต่ก็มีใ้หมายความว่าเราจะต้องเป็นทาสของระบบทุนนิยม การอยู่ในระบบทุนนิยมจำต้องใช้ชีวิตอย่างรู้เท่าทัน เนื่องจากระบบต่าง ๆ ต่างก็มีข้อบกพร่องไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง การใช้ชีวิตอย่างรู้เท่าทันระบบต่าง ๆ ในสังคมจึงจะเป็นอิสระจากระบบ (สัญลักษณ์ ศิวรักษ์ ก, สัมภาษณ์ และสันติสุข โสภณศิริ, สัมภาษณ์)

๒. สภาพปัญหา สัญลักษณ์ เห็นว่าปัญหาสำคัญของสังคมไทยขณะนี้คือระบบต่าง ๆ ในสังคมที่เจริญเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วถึงกล่าวโดยเฉพาะระบบราชการได้ทำลายความเป็นอิสระและความสามารถในการพึ่งตนเองของปัจเจกชนและหน่วยย่อย ๆ ในสังคมลง แต่ขณะเดียวกันระบบที่ขยายตัวใหญ่ขึ้นเหล่านี้นับวันแต่กลับจะเอื้อประโยชน์ต่อประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศได้น้อยลงตามลำดับ อันเป็นผลเนื่องมาจากขีดความสามารถที่จำกัดในการปรับปรุงตนเองให้เท่าทันสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ทำให้ประชาชนส่วนใหญ่ซึ่งยากไร้อยู่แล้วถูกเอารัดเอาเปรียบและไม่ได้รับความเป็นธรรมยิ่งขึ้น ซึ่งสัญลักษณ์ เห็นว่าความเดือดร้อนทุกข์ยากของประชาชนเหล่านี้ส่วนหนึ่งเกี่ยวโยงถึงระบบการเมือง การปกครองในปัจจุบันที่ยังคงมีลักษณะเป็นเผด็จการในเนื้อหา ซึ่งย่อมต้องมีผลกระทบต่อการพัฒนาประเทศอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ (ส. ศิวรักษ์, บรรยาย: ๒๐)

๓. สาเหตุของปัญหา สัญลักษณ์ เห็นว่าปัญหาต่าง ๆ ทั้งทางการเมือง การปกครองและสังคมในปัจจุบัน มีสาเหตุมาจากปัจจัย ๓ ประการ ได้แก่ การที่คนไทยในปัจจุบันไม่เข้าใจพื้นฐานทางสังคมและคุณค่าทางวัฒนธรรมเดิมในสังคมของตนเอง

อย่างเด่นชัด การเลียนแบบสังคมตะวันตกโดยไม่เข้าใจถึงความคิดพื้นฐานของชาวตะวันตกอย่างถ่องแท้ และการที่ไม่สามารถประสานประโยชน์ทั้งสองข้างกันเข้าด้วยกันได้ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖: ๓๒๘ - ๓๒๙) เพราะสาเหตุทั้งสามดังกล่าวเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ระบบการศึกษาและระบบการเมือง ตลอดจนระบบราชการซึ่งได้รับอิทธิพลจากตะวันตกแต่เพียงรูปแบบ โดยละเลยความสำคัญของอดีตและพื้นฐานของความเป็นไทยโดยเฉพาะการประยุกต์หลักพุทธธรรมมาใช้ในสังคมเมือง กลายเป็นระบบที่สับสนและล้มเหลว

ขณะเดียวกัน ความขัดแย้งและความไร้ประสิทธิภาพของบุคคลในระบบดังกล่าว ซึ่งสุลักษณ์ เห็นว่าส่วนใหญ่มีความฉ้อฉลในทางจริยธรรม จะเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ระบบเสื่อมทรุดและรอเวลาการพังทลายของระบบเองในที่สุด กล่าวคือ การดำเนินงานต่าง ๆ ของชนชั้นปกครองส่วนใหญ่จะเป็นไปเพื่อมุ่งผลประโยชน์หรือเพื่อความอยู่รอดของคนในระบบและพวกพ้องบริวาร เป็นสำคัญ ส่วนผลประโยชน์ที่อาจจะมีการไปถึงประชาชนส่วนใหญ่ก็มักเป็นเพียงผลพลอยได้เท่านั้น การดำเนินการในการปกครองของคนส่วนน้อยเหล่านี้จะใช้วิธีเสริมสร้างทัศนคติที่ผิด ๆ ให้ประชาชนมีค่านิยมยึดแต่ในสิ่งฉาบฉวยหรือหลอกล่อให้หลงในสิ่งที่เป็นมายา ซึ่งในสังคมศักดินาจะใช้เกียรติยศเป็นเครื่องหลอกล่อ ส่วนสังคมทุนนิยมก็จะใช้ทรัพย์สินเงินทองเป็นเครื่องมือ และถ้าการหลอกล่อไม่ได้ผลก็จะใช้กำลังเข้าขู่บังคับ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๔: ๓๓ - ๓๗ และ สุลักษณ์ ศิวรักษ์, สัมภาษณ์: ๑๒)

ส่วนในทางการเมืองนั้นเกิดจากผู้นำในทางการเมืองที่ควบคุมผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมือง ซึ่งปัจจุบันกลุ่มที่มีอิทธิพลอยู่เบื้องหลังอำนาจทางการเมืองที่แท้จริงคือกลุ่มทหาร ได้สร้างจิตสำนึกที่เหนียวรั้งประชาธิปไตยโดยใช้สถาบันต่าง ๆ ในสังคมในลักษณะ เชิญชวนว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์พ้นจากการวิพากษ์วิจารณ์ หรือตั้งข้อสงสัยใด ๆ มาเป็นเครื่องมือในการสะกดประชาชนให้อยู่ในอำนาจและทำลายศักดิ์ศรี ตลอดจนความเชื่อมั่นตนเองของประชาชนลง ซึ่งในทัศนะของสุลักษณ์ นั้น สถาบันต่าง ๆ ในสังคมที่สืบทอดต่อเนื่องกันมาแต่อดีตมีความสำคัญและมีประโยชน์ให้การพัฒนาความสืบเนื่องของสังคม แต่สถาบันต่าง ๆ เหล่านี้จะต้องไม่เข้าไปเกี่ยวข้อง เป็นเครื่องมือของกลุ่ม

ทหาร และมีความเป็นวิทยาศาสตร์พ้นจากไสยศาสตร์ และยอมรับการวิพากษ์วิจารณ์จาก
 มหาชนได้ ซึ่งจากการมองในแง่ของสุลักษณ์ การวิพากษ์วิจารณ์เมื่อเห็นจุดบกพร่อง
 ต่าง ๆ ของสถาบันในสังคมเป็นการทำไปเพื่อหวังดี ต้องการให้ปรับปรุงตัว เพราะ
 หากสถาบันเหล่านี้ อาทิ สถาบันสงฆ์ สถาบันการศึกษา และสถาบันพรรคการเมืองไม่
 ปรับตัวให้เอื้ออาทรต่อประชาชนส่วนใหญ่ออย่างแท้จริงและอย่างเสมอภาคแล้ว ระบบก็จะ
 เสื่อมทรุดและพังทลายด้วยตัวของตัวเอง โดยเฉพาะหากเกี่ยวข้องกับสถาบัน
 ทหาร ซึ่งสุลักษณ์ เห็นว่ามีปัญหาทางจริยธรรมในขณะนั้นมากที่สุด และยังคงอยู่ที่คৌทิลย
 ของบรรษัทข้ามชาติผ่านทางรัฐบาลของประเทศมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะสหรัฐ-
 อเมริกา นอกจากนี้พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยซึ่งก็สมคบกับมหาอำนาจต่างชาติ
 เช่นกัน ยังเป็นตัวแทนทำลายประชาธิปไตยอีกด้วย กล่าวโดยสรุป ไม่ว่าเผด็จการรูป
 แบบใด ๆ ย่อมเป็นตัวแทนการสร้างความฉิบหายที่เหี้ยมร้ายประชาธิปไตยทั้งสิ้น (ส. ศิวรักษ์
 ๒๕๒๖: ๓๐๔ - ๓๑๑; ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๕ ข: ๕๒ - ๗๖ และสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ข,
 สัมภาษณ์)

ข. ข้อเสนอแนะในการแก้ไข้ปัญหา

๑. แนวความคิดในการแก้ไข้ปัญหา สุลักษณ์ มีความเห็นว่าประชา-
 ธิปไตยที่เหมาะสมกับประเทศด้อยพัฒนาดังเช่นประเทศไทยนั้น ต้องเป็นประชาธิปไตยที่
 เปิดโอกาสให้คนส่วนใหญ่ที่ยากจนมีโอกาสมากกว่าคนที่รวยกว่าทั้งทางเศรษฐกิจ การ-
 เมือง และวัฒนธรรม เพราะมีฉะนั้นแล้วไม่มีทางที่คนส่วนใหญ่จะได้รับความเสมอภาค
 เสรีภาพที่อ้างถึงก็จะกลายเป็นเสรีภาพจอมปลอมและเป็นการดองสิทธิ (libertine)
 ดังเช่นที่เป็นอยู่ในขณะนี้ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖: ๓๐๓) ประชาธิปไตยในลักษณะดังกล่าว
 เป็นประชาธิปไตยโดยฉันทแห่งสังคมนิยมเสรี (ไม่ใช่สังคมนิยมแบบเผด็จการ คอมมิวนิสต์
 หรือประชาธิปไตยแคบแบบของเผด็จการหรือประชาธิปไตยจอมปลอมแบบนายทุน)

ทั้งนี้ สุลักษณ์ มีสมมุติฐานว่า จิตสำนึกทางประชาธิปไตยมีอยู่ในวัฒนธรรม
 อยู่แล้ว กล่าวคือ ไม่ว่าในภาคเหนือภาคอีสานและภาคใต้ จะมีวัฒนธรรมพื้นบ้านที่มี
 พื้นฐานทางประชาธิปไตยอยู่ เช่น วิถีการคัดเลือกสมภารเจ้าวัด กำหนดผู้ใหญ่บ้าน

ของราษฎรในแต่ละท้องถิ่น ซึ่งเขาจะเลือกกันเองและเป็นตัวของตัวเอง โดยเฉพาะ
 พุทธศาสนานั้นเป็นพื้นฐานทางประชาธิปไตยที่สำคัญที่สุดของวัฒนธรรมไทย ทั้งนี้เพราะ
 โดยพื้นฐานแล้วพุทธศาสนาเป็นลัทธิที่อาศัยความเสมอภาค และเป็นสังคมแบบมหาชนรัฐ
 ทั่ว แต่ประชาธิปไตยของพุทธมีลักษณะเด่นตรงที่ต่องเป็นธรรมาธิปไตย คือถือความ
 ถูกต้องจึงงามเป็นใหญ่ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖: ๓๑๒, ๓๔๘ - ๓๕๐) กล่าวคือ สุลักษณ์
 เห็นด้วยกับอริสโตเติลที่กล่าวไว้ว่า การปกครองโดยมหาชนเป็นใหญ่ถ้าปราศจากธรรมะ
 แล้วจะเป็นความเลวร้ายมาก ซึ่งเรียกว่า demagogue ซึ่งหมายถึงการใช้คนส่วนน้อย
 มอมเมาคนส่วนใหญ่ให้หลงใหล (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖: ๒๕๑ - ๓๕๒) ซึ่งก็สอดคล้องกับ
 หลักการในเรื่องธรรมาธิปไตยในพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตาม สุลักษณ์ มิได้นิยามคำว่า "ประชาธิปไตย" ตามนัยแห่ง
 อุดมคติแบบตะวันตกซึ่งหมายถึง การที่อำนาจสูงสุดในการตัดสินใจทางการเมืองอยู่ที่
 ปวงชน เพราะสุลักษณ์ เห็นว่าไม่เคยมีประเทศใดประเทศหนึ่งในโลกที่ประชาชนมี
 อำนาจสูงสุด ไม่ว่าจะเป็นสังคมกรีกโบราณ หรือสังคมอังกฤษ อเมริกา จีน และรัสเซีย
 ในขณะนี้ แต่สุลักษณ์ นิยามประชาธิปไตยในลักษณะที่เขาเชื่อว่าเป็นประชาธิปไตยใน
 เนื้อหาซึ่งเป็นอุดมการณ์ที่เข้ามาแต่เดิมในสังคมไทย โดยมีองค์ประกอบ (ส. ศิวรักษ์
 ๒๕๒๖: ๓๔๘, ๓๕๒, ๓๖๐) ดังต่อไปนี้

- ก) อิสริภาพ คือการที่ประชาชน—ส่วนใหญ่มีอำนาจในการ
 ตัดสินชะตากรรมของตนเอง มีส่วนมีเสียงในสังคมของเขาเอง การปกครองจึงใช้
 วิธี "เกลี้ยกล่อม" เป็นสำคัญ
- ข) เสรีภาพ คือการที่ราษฎรส่วนใหญ่มีสิทธิเสรีภาพขั้นพื้นฐานพอ
 สมควรมาแต่เดิม เช่น ราษฎรสามารถวิพากษ์วิจารณ์ผู้ปกครองได้ผ่านทางวรรณกรรม
 เป็นต้น
- ค) เสมอภาค คือมีความเสมอภาคกันโดยทั่วไป ไม่ว่าผู้ปกครอง
 หรือผู้ถูกปกครองมีสภาพวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่ไม่แตกต่างกันมากนัก เช่น ต่างก็ใช้ยานุ
 ษณ์เคี้ยวเหมือน ๆ กัน เป็นต้น

ง) ภราดรภาพ คือมีความเป็นพี่น้องกัน ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของสังคมไทยมาแต่เดิม

ทั้งนี้ สุลักษณ์ฯ ไม่ได้หมายความว่าคนไทยนั้นเดิมมีอำนาจสิทธิขาดสูงสุดในการมีส่วนร่วมตัดสินใจทางการเมือง และมีใ้ปฏิบัติเสฐว่าสังคมไทยแต่เดิมนั้นเป็นสังคมศักดินา แต่สุลักษณ์ฯ เห็นว่าระบบศักดินาของไทยมิได้เข้มงวดกวัดขันกับคนเหมือนศักดินาฝรั่ง เพราะศักดินาไทยสนใจและต้องการคนเพื่อเป็นกำลัง เนื่องจากที่ดินมีมากมายแต่ผู้คนมีน้อย ทำให้ศักดินาไทยต้องเอาใจให้อิสระแก่ผู้คนในปกครอง มิฉะนั้นผู้ถูกปกครองก็จะพากันหลบหนีเข้าป่าไป หรือไม่หลบหนีไปสวามิภักดิ์กับผู้ปกครองแคว้นอื่นที่ยุติธรรมกว่า ซึ่งสุลักษณ์ฯ เห็นว่าลักษณะที่ต้องต่างพึ่งพาเกื้อกูลกันของผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง ตลอดจนความเป็นอิสระของราษฎรทั่วไปดังกล่าวเป็นความน่ารักของสังคมไทยแต่เดิม โดยเฉพาะในสมัยสุโขทัย ระบบศักดินาของไทยเริ่มตั้งอุดมการณ์ประชาธิปไตยในความหมายดังกล่าวข้างต้นเมื่อรับอิทธิพลจากวัฒนธรรมเขมรในสมัยอยุธยา ทำให้ระบบศักดินาไทยติดอยู่กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และไสยศาสตร์ อันเป็นอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์เรื่อยมา (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖: ๓๖๐ - ๓๖๓)

ดังนั้น "ประชาธิปไตย" ในความหมายตามทีสุลักษณ์ฯ นิยาม หมายถึง การที่ราษฎรแต่ละหมู่แต่ละเหล่ามีการปกครองเป็นของตนเอง โดยมีความเสมอภาคเป็นพื้นฐาน โดยที่รัฐบาลเข้าไปก้าวทาบกับวิถีชีวิตของราษฎรน้อยที่สุด และต้องดูแลไม่ให้คนของทางบ้านเมืองไปรังแกราษฎร ปลอ่ยให้ราษฎร เลือ่กคนที่มาดูแลปกครองกันเอง ซึ่งวิธีการเลือกตั้งของชาวบ้านนั้นก็มักจะเลือกผู้ที่มีคุณธรรม มีความซื่อตรง อ่อนน้อมถ่อมตน มิใช่ไปเอาวิธีการเลือกตั้งด้วยการแข่งขันแบบตะวันตกมาใช้ หากใช้การ ขอร้อง เพื่อให้บุคคลนั้นเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมแล้วราษฎรร่วมมือกันยกขึ้นตั้งขึ้นเป็นคนของราษฎร อยู่ในสายตาของราษฎรจึงต้องเอื้ออาทรต่อราษฎร และเมื่อใดที่ขาดความยุติธรรมราษฎรก็จะถอยถอนออกจากตำแหน่ง คือใช้มวลชนเป็นฐานสนับสนุนอย่างแท้จริง (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖: ๓๖๓ - ๓๖๔) ซึ่งแนวความคิดในการแก้ปัญหา ดังกล่าวนี้นี้ผู้เขียนพบว่าเป็นแนวความคิดที่ย้อนกลับไปศึกษาเพื่อนำประสบการณ์ในอดีตมาประยุกต์ใช้ในปัจจุบัน

๒. ลักษณะการแก้ปัญหา สุลักษณ์ มีความเห็นว่าการแก้ปัญหานั้นจะต้องแก้ปัญหาในลักษณะที่เป็นกรแก้ปัญหาในระยะยาว ไม่ใช่สนใจแต่เพียงรูปแบบการ เมืองการปกครองในระยะสั้น ๆ ที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเท่านั้น เช่นการ เลือกลง และการแก้ไขรัฐธรรมนูญ เป็นต้น โดยสุลักษณ์ มีทัศนะว่าการแก้ปัญหาสังคมและการ เมืองไทยจะต้องแก้ที่ต้นเหตุ (สมุทัย) ของปัญหา อันมีรากเหง้ามาจากการหลอกลวงประชาชนเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัวของผู้ปกครอง และการ ขาดความรู้ความสามารถของประชาชน และปัญญาชนในปัญหา ๓ ประการ คือ ๑. ความไม่เข้าใจลักษณะพื้นฐานของสังคมไทย เช่น วิถีชีวิตแบบไทยและอิทธิพลของพุทธศาสนา ๒. ความไม่เข้าใจแก่นแท้ของสิ่งที่เราไปลอกเลียนมาจากสังคมอื่น เช่นระบอบประชาธิปไตย และ ๓. การที่ไม่สามารถประยุกต์สิ่งที่ลอกเลียนแบบมาจากสังคมอื่นให้เข้ากับลักษณะพื้นฐานของสังคมไทยได้ เช่น การเลียนแบบประชาธิปไตยตะวันตกมาใช้ โดยไม่สามารถประยุกต์ให้เข้ากับลักษณะพิเศษของสังคมไทยได้ การ ขาดความรู้ความเข้าใจเหล่านี้ (ทางพุทธศาสนาเรียกความไม่รู้ว่าอวิชชา) ทำให้เราแก้ปัญหาสังคมและการ เมืองของไทยไม่สำเร็จ และทำให้สภาพสังคมและการ เมืองเสื่อมโทรมลงตามลำดับ

สุลักษณ์ มีความเห็นว่า จะต้องแก้ปัญหาคด้วยปัญญา ซึ่งเป็นสิ่งตรงกันข้ามกับอวิชชา กล่าวคือ จะต้องทำให้ประชาชนโดย เฉพาะอย่างยิ่งปัญญาชนรู้ เท่ากันกลอุบายของผู้ปกครองและ เปิดเผยให้ประชาชนทราบ รวมทั้งสามารถประยุกต์ใช้สิ่งที่มีคุณค่าซึ่งนำมาจากประเทศอื่นให้เข้ากับลักษณะพิเศษของสังคมไทยด้วย ที่สำคัญคือ พุทธศาสนา

ทั้งนี้สุลักษณ์ ฝากความหวังไว้กับปัญญาชน เนื่องจากพิจารณาเห็นว่าไม่อาจหวังพึ่งให้ผู้ปกครองมา เป็นผู้แก้ไขปัญหาสังคมและการ เมืองไทยได้อย่างจริงจัง เนื่องจากผู้ปกครองไม่ต้องการให้ประชาชนทัดเทียมกับตน และการแก้ไขปัญหาของผู้ปกครองด้วยการนำวิทยาการ และการพัฒนาทางวัตถุที่มีลักษณะ เป็นการยึดเย็บสิ่งที่ไม่ได้เป็นประโยชน์แก่ประชาชนอย่างแท้จริง ทำให้ประชาชนสูญเสียความเชื่อมั่นในความสามารถที่จะแก้ปัญหาของตนเองไป จนต้องรอพึ่งพาอาศัยแต่การช่วยเหลือของผู้ปกครองหรือปัญญาชนที่เข้าไปช่วยเหลือตน สุลักษณ์ จึงต้องการให้ปัญญาชน "ปฏิบัติตนเอง" ให้รู้เท่าทันสภาพลวงตาทางการ เมืองและมีจิตสำนึกที่จะรับใช้ประชาชนในลักษณะที่มีความ

อ่อนน้อมถ่อมตน มีใช้ถือตัวว่าวิเศษกว่าประชาชนแล้วเข้าไปช่วยเหลือในลักษณะหยิบยื่น หรือยกยัดเยียดให้ประชาชนโดยไม่ได้เรียนรู้สิ่งต่าง ๆ จากประชาชน รวมทั้งปัญญาชน จะต้องเปิดเผยถึงกลอุบายต่าง ๆ ของผู้ปกครอง เช่นทำให้ประชาชนทราบว่าหน้าที่ของผู้ปกครองยอมให้มีรัฐสภา การเลือกตั้ง หรือพรรคการเมือง นั้นเป็นเพียง "ของเล่น" ของชนชั้นปกครองที่ใช้เป็นเครื่องมือหลอกล่อให้ประชาชนหลงประเด็นแล้วแต่สนใจปัญหาเฉพาะหน้ามิได้สนใจในเนื้อหาสาระของปัญหา คือการเป็นประชาธิปไตยที่แท้จริง เพราะสัญลักษณ์ เห็นว่าอำนาจทางการเมืองจะมีอยู่ใต้วัยการยอมรับของประชาชน ควบคู่กับผู้นำทางการเมืองสามารถหลอกล่อให้ประชาชนยอมรับอำนาจการปกครองได้ ก็จะต้องอำนาจของตนอยู่ใต้วัยการยอมรับนั้น ซึ่งปัญญาชนจะต้องเป็นอิสระจากการตกเป็นเครื่องมือทางการเมือง แล้วจะต้องมองปัญหาสังคมให้ชัดเจนจึงจะแก้ปัญหาของสังคมได้อย่างถูกต้อง และจะต้องประยุกต์สิ่งที่ลอกเลียนแบบจากสังคมอื่นให้เข้ากับลักษณะความเป็นไทยให้ได้ เพื่อจะได้ก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ประชาชน (สัญลักษณ์ ศิวรักษ์ ก, สัมภาษณ์ และพระประชา ปสันนัมโม ๒๕๒๖: ๒๐๘ - ๒๑๖)

แม้ว่าสัญลักษณ์ จะเห็นการเมืองเป็นมายาแท้เป็นความชั่วร้ายที่จำเป็น (necessary evil) การที่อำนาจตกอยู่ที่คนกลุ่มน้อยแม้จะเป็นคนที่มีความซื่อสัตย์ คังเช่นสมเด็จพระยาคำรังราชานุภาพและรัชกาลที่ ๕ เป็นต้น แต่ก็เป็นผลดีเฉพาะเมื่ออำนาจยังอยู่ในมือท่านเหล่านั้นเท่านั้น แต่เมื่อพ้นไปจากท่านเหล่านั้นแล้ว บ้านเมืองก็จะเดือดร้อนเพราะไม่ได้อิงฐานมวลชน ดังนั้น ควบคู่กันที่ยังอยู่ในโลก ทรัพย์สิน อำนาจก็ ยังเป็นสิ่งจำเป็นจะต้องใช้ แต่จำเป็นที่จะต้องพยายามกระจายออกไปให้มากที่สุด ให้คนส่วนใหญ่มีอำนาจ ทรัพย์สินก็ต้องกระจายให้คนส่วนใหญ่ เพราะคนส่วนใหญ่แม้ว่าจะมีความบกพร่องในทางจริยธรรมแต่ก็ยัง เลวร้ายน้อยกว่าผู้ปกครองที่ฉลาดแต่ขาดจริยธรรม ซึ่งในเรื่องนี้สัญลักษณ์ เห็นว่าเป็นความล้มเหลวของระบบการศึกษาในปัจจุบันที่มุ่งเน้นแค่สอนให้คนฉลาดในทางวิชาชีพ แต่ไม่เน้นการสอนทางค่านิยม จริยธรรม ทำให้ผู้สำเร็จการศึกษาออกไปคั้งเบียดเบียนราษฎรทั่วไป และใช้อภิสิทธิ์ต่าง ๆ (พระประชา ปสันนัมโม ๒๕๒๖: ๒๑๖ และ สัญลักษณ์ ศิวรักษ์ ก, สัมภาษณ์)

สำหรับข้อเสนอที่สุลักษณ์ ต้องการให้มีการถอนรากถอนโคนนั้น สุลักษณ์ มุ่งเน้นถึงความหมายของคำว่า "radical" ซึ่งหมายถึงการกระทำอันถอนรากถอนโคน กลับไปหาสาระพื้นฐานต้นตอหรือแก่นที่แท้ ที่ถูกต้องจึงามเป็นสำคัญ แม้ว่าจะเป็นความคิดเห็นที่ค่อนข้างรุนแรงหรือนอกวิสัย แต่แตกต่างจากคำว่า "violence" ซึ่งเป็นความรุนแรงในคำนอบ ที่จำต้องเกี่ยวข้องกับ การเบียดเบียนประหัตประหาร โคนล้มฆ่าฟันกัน กวดยอกุศลจิต ซึ่งสุลักษณ์ ยืนยันว่าทฤษฎีเสรีวิธีการ เบียดเบียนกันเช่นนั้น (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๑ ข: ๒๐๓ - ๒๐๘, ๒๒๔ - ๒๒๕ และ สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ค, สัมภาษณ์) ทั้งนี้ เนื่องจากสุลักษณ์ เห็นด้วยกับอริสโตเติลที่ว่าสังคมเมืองมีขึ้น ไม่ใช่เพื่อให้นมนุษย์ดำรง อยู่ได้ หากเพื่อให้นมนุษย์ดำรงอยู่ได้ด้วยดีต่างหาก ซึ่งเป็นทัศนะที่ปฏิเสธทัศนะที่ว่า สังคมโลกไม่จำเป็นต้องสะอาดบริสุทธิ์ เพราะแม้ว่าสุลักษณ์ จะยอมรับว่าสังคมมนุษย์ โดยทั่วไปย่อมมีความเหลื่อมล้ำค่าสูง เอาวัดเอาเปรียบกันอยู่ก็ตาม แต่ตามีอยู่น้อย สังคมนั้นก็จะรวมกลมเข้าหากันได้ ไม่รังเกียจกัน ต่างไว้ใจซึ่งกันและกัน เคารพศักดิ์ศรี ของกันและกัน ความรุนแรงก็ย่อมมีน้อย แต่เมื่อใดคุณธรรมในทางศาสนาที่มีมาแต่ คั้ง เติมลดความสำคัญลงหรือถูกบิดเบือนไปกลายเป็น เครื่องมือของคนส่วนน้อยที่ปกครอง ประเทศ เพื่อใช้เอาเปรียบคนส่วนใหญ่ เมื่อคนส่วนใหญ่ทนไม่ได้อาจเกิด ความรุนแรง ขึ้นในสังคม มีการเปลี่ยนแปลงค่าต่าง ๆ จนไม่อาจกลับไปหาแก่นที่แท้และความดีงามใน อดีตได้ (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๑ ข: ๒๐๓ - ๒๒๕)

๓. วิธีการแก้ไขปัญหา เคิมสุลักษณ์ ใช้การแก้ไขแบบปฏิรูปโดยการ เข้าไปสัมพันธ์เพื่อชักชวนให้บุคคลในระบบราชการร่วมมือกับเอกชนทั้งนักศึกษาปัญญาชน ที่ค้นคว้าและมุ่งแก้ปัญหาทางสังคมและการเมือง เพื่อให้กลไกรัฐมีลักษณะที่เอื้ออาทร ประโยชน์ต่อประชาชนส่วนใหญ่ แต่ในปัจจุบันสุลักษณ์ เห็นว่าระบบราชการ เป็นระบบ ที่สูญเสียพลัง โดยเปล่าประโยชน์มากในการที่จะผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก้ไข ปัญหาของประเทศ แม้ว่าจะมีข้อดีคือเอื้ออำนวยให้สามารถทำสิ่งต่าง ๆ ได้สะดวก แต่ก็ต้องกระทำในกรอบที่กำหนด สุลักษณ์ จึงหันมาเน้นการแก้ไขปัญหาโดยองค์กร อิสระของเอกชน ในรูปขบวนการของผู้อาสาสมัคร โดยคนมีหน้าที่สนับสนุนประสานงาน และให้กำลังใจแก่คนรุ่นใหม่ที่มีศรัทธาใจเข้ามาร่วมงานในองค์กรต่าง ๆ ทั้งนี้การกระทำ

ของขบวนการ เอกชนเหล่านี้จะใช้วิธีดำเนินการแบบสันติวิธี หรืออหิงสา ที่ยึดหลัก
คุณธรรมทางศาสนาเป็นหลัก และเป็นการกระทำตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปไม่มี
สูตรสำเร็จ (พระประชา ปล้นนัมโม ๒๕๒๖: ๑๐ - ๑๓ และ สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ก,
สัมภาษณ์)

สำหรับพุทธศาสตร์ของสุลักษณ์ นั้น มีเป้าหมายในการเสนอแนวความคิด
ของคนที่กลุ่มนักศึกษาปัญญาชนเป็นสำคัญ มิได้มีเป้าหมายถึงประชาชนทั่วไป สุลักษณ์
ได้ให้ความหวังว่าคนรุ่นใหม่เหล่านี้จะเข้าใจปัญหาได้ชัดเจนขึ้น โดยคนมีหน้าที่เพียง
กระตุ้นให้บุคคลเหล่านี้เห็นปัญหาและปลูกจิตสำนึกที่เอื้ออาทรต่อคนส่วนใหญ่ของประเทศ
โดยที่แต่ละคนจะต้องแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมกับตนเองให้พบด้วยตัวของตัวเอง เพราะ
แต่ละคนมีความถนัดและศักยภาพที่แตกต่างกัน ประเด็นสำคัญจึงอยู่ที่แต่ละคนจะต้องมี
จุดยืนทางจริยธรรมเพื่อคนที่อยู่ในส่วนล่างของสังคม โดยไม่ต้องใส่ใจหรือให้ความหวัง
ต่อการแก้ปัญหาของผู้ปกครอง ซึ่งสุลักษณ์ เห็นว่ามีความหลอกลวงมากขึ้น ทั้งนี้การ
ดำเนินการต่าง ๆ ต้องขึ้นอยู่กับบารมีหรือขีดความสามารถของผู้กระทำประกอบด้วย
(สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ก, สัมภาษณ์)

ส่วนเป้าหมายที่สุลักษณ์ มุ่งโจมตีได้แก่ ปัญหาทางจริยธรรมและความชอบ-
ธรรมของสถาบันทหาร ทั้งในทางการเมืองและสังคมเป็นหลัก โดยสุลักษณ์ ไม่ยอม
รับทัศนะที่ว่าด้วยความเป็นที่แต่ละสังคมต้องมีทหาร และการที่ทหารต้องเข้ายุ่งเกี่ยว
กับการเมือง ทั้งนี้สุลักษณ์ ได้ให้ความหมายของสิ่งที่ป็นธรรมะว่านัยหนึ่งคือ สิ่งที่
เราเห็นว่าชอบธรรม เรายอมรับหรือไม่ปฏิเสธ และความชอบธรรมก็คือสิ่งที่สังคม
ยอมรับ และได้แบ่งความชอบธรรมออกเป็น ๒ ประเภท คือ ความชอบธรรมของผู้ปกครอง
และความชอบธรรมของผู้ที่ถูกปกครอง ซึ่งในแต่ละกาลเวลาก็ไม่เหมือนกันอีกด้วย
และไม่สามารถจะนำมาเปรียบเทียบต่างยุคสมัยกันได้ ประเด็นในเรื่องนี้จึงอยู่ที่เมื่อใด
มีการถามปัญหาว่าสิ่งนั้นชอบธรรมหรือไม่ ซึ่งขณะสุลักษณ์ ได้นำปัญหานั้นมาเป็นประเด็น

โจมตีกลุ่มทหาร สำหรับปัญหาทางจริยธรรม* นั้น สุลักษณ์ฯ มุ่งใช้ศาสนธรรมเป็น
 พื้นฐาน ซึ่งในส่วนตัวของสุลักษณ์ฯ ได้ใช้พุทธธรรม** เป็นพื้นฐานและตีความพุทธธรรม
 กว้างกว่าแบบประเพณีทางจารีตประเพณี และต่อสู้กับการที่รัฐ (สุลักษณ์ฯ เห็นว่าทหาร
 เป็นรัฐซ้อนรัฐ) มาแอบอิงใช้พุทธศาสนาโดยนัยแห่งไสยศาสตร์และความศักดิ์สิทธิ์เป็น
 เครื่องมือปกป้องมิให้ประชาชนวิพากษ์วิจารณ์สถาบันและกำรกระทำของรัฐในทุกกรณี
 (ส. ศิวรักษ์, บรรยาย: ๔ - ๕, ๑๒ - ๑๕)

๔. วัตถุประสงค์ จากแนวความคิด ลักษณะและวิธีการแก้ไขปัญหาที่
 สุลักษณ์ฯ แสดงออกต่อสาธารณชนดังกล่าวข้างต้น ได้สะท้อนให้เห็นถึงวัตถุประสงค์ของ
 ข้อเสนอแนะเหล่านี้ว่า สุลักษณ์ฯ ต้องการ สังคมนานาชาติ ซึ่งในความหมายของสุลักษณ์ฯ
 คือสังคมที่แต่ละหน่วยย่อยในสังคมต่างก็มีชีวิตความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ ไม่เอารัดเอา-
 เบียบเพื่อนมนุษย์และสรรพสัตว์ ตลอดจนธรรมชาติสิ่งแวดล้อมมีความเคารพในศักดิ์ศรี
 ของมนุษย์และมีน้ำใจไมตรีร่วมทุกข์ร่วมสุขกัน โดยที่รัฐเข้ามายุ่งเกี่ยวกับคนน้อยที่สุด
 ปล่อยให้สังคมพัฒนาไปตามธรรมชาติโดยมีหลักธรรมเป็นตัวกำหนด และสุลักษณ์ฯ เห็นว่า

* สุลักษณ์ฯ ได้ให้นิยามคำว่า "จริยธรรม" ว่าคือหลักหรือหัวข้อแห่งความ
 ประพฤติปฏิบัติเพื่อเกิดความปกติสุขในสังคม ไม่ให้มีการเอารัดเอาเปรียบกัน (หรือมีได้
 ก็แต่น้อย) ให้เกิดความมั่งคั่ง มั่นคงทั้งส่วนตนและส่วนท่าน (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ก:
 ๘๗) และได้ให้ความสำคัญต่อจริยธรรมเป็นอย่างมาก โดยเห็นว่าจริยธรรมไม่เพียงแต่
 จะเกี่ยวข้องกับศาสนธรรมและวัฒนธรรมเท่านั้น หากยังเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตกับระบบ
 เศรษฐกิจและการเมืองอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้อีกด้วย (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖ ก: ๘๘-๘๙)

** "ศาสนธรรม" คือ หลักธรรมคำสั่งสอนในทางศาสนาของแต่ละศาสนา
 เป็นคำกล่าวทั่ว ๆ ไป มิได้มุ่งเจาะจงถึงหลักธรรมของศาสนาใด ส่วน "พุทธธรรม"
 เป็นคำกล่าวถึงศาสนธรรมที่จำเพาะเจาะจงว่าหมายถึง ศาสนธรรมของพุทธศาสนา
 เช่นเดียวกับคำว่า คริสตธรรม ซึ่งหมายถึงศาสนธรรมเฉพาะที่เป็นศาสนธรรมของ
 คริสตศาสนา

สภาวะธรรมชาติไม่เลวร้ายมากนัก (สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ก; สัมภาษณ์; พระประชา
ปสันนธัมโม ๒๕๒๖: ๓๒ และ ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๔. ๖๑ - ๘๓) ทั้งนี้สุลักษณ์ ได้
สะท้อนความปรารถนาสังคมอนาธิปไตยแบบไทย ๆ ไว้อย่างชัดเจน ในบทความเรื่อง
อนาคตของไทย (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๔: ๗๖) ระบุว่า "อนาคตอันวิเศษสุดคือ ไม่มีรัฐบาล
หรือมีรัฐบาลที่อ่อนอำนาจอย่างที่สุด ให้มนุษย์ได้รวมตัวกันเป็นหน่วย เป็นตำบล เป็น
หมู่บ้าน ปกครองกันเองอย่างอยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาติ เอื้ออาทรต่อกันและกัน ใช้ประยุกต์
วิทยาอย่างง่าย ๆ"

สรุปวิเคราะห์

เมื่อศึกษาประวัติ ประสบการณ์ และความคิดทางการเมืองของสุลักษณ์
อย่างละเอียดแล้ว ผู้เขียนพบว่าสุลักษณ์ มีความคิดทางการเมืองในลักษณะเชิงประเมิน-
ค่าและเป็นอุดมคติในระดับที่สูงมาก เนื่องจากสุลักษณ์ ปฏิเสธทัศนคติที่เห็นว่าต้องแยก
เหตุผลกับอารมณ์ออกจากกัน เพราะสุลักษณ์ เห็นว่ามนุษย์ไม่ใช่เครื่องจักรจึงไม่อาจ
ปฏิเสธอิทธิพลของอารมณ์ที่มีต่อความคิดของมนุษย์ได้ อารมณ์เป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อน
และต้องพัฒนาควบคู่ไปกับการพัฒนาเหตุผล ซึ่งสุลักษณ์ ได้ให้ความสำคัญต่อวิธีการทาง
พุทธศาสนาที่เรียกว่า ไตรสิกขา คือ กิเลส สมาริ และปัญญา เป็นอันมาก (พระประชา
ปสันนธัมโม ๒๕๒๖: ๑๓๓ - ๑๔๔) ส่วนในประเด็นที่ว่า เป็นอุดมคตินั้น สุลักษณ์ ก็
ยอมรับและมีความเห็นว่าแม้จะยังไม่มีความที่ประสบผลสำเร็จอย่างแท้จริง แต่ก็เป็น
ข้อเท็จจริงที่หากทำกันไต่กันไต่กันจะเป็นการดำรงไปสู่อนาคตที่ดีกว่า (ส. ศิวรักษ์ ๒๕๒๖:
๗๕)

นอกจากนี้ ความคิดทางการเมือง ของสุลักษณ์ แม้ว่าจะมีการ เปลี่ยนแปลง
อยู่บางแ่กส่วนใหญ่มักมีลักษณะ เป็นระบบความคิดความเชื่อที่คง เส้นคงวา อันสะท้อนถึง
หลักการ เบื้องต้นทางการเมือง ที่มีจุดประสงค์ที่จะปรับปรุงสภาพส่วนบุคคลของปัจเจกชน
และสังคมให้ดีขึ้น โดยพยายามอธิบายหาเหตุผลเพื่อมาสนับสนุนความเชื่อของตนตลอด-
จนโจมตีความเชื่อและสถาบันที่ขัดแย้งกับความเชื่อตน การที่สุลักษณ์ แสดงออกว่า
ไม่ได้ต้องการชักจูงใจให้ผู้อื่นเชื่อตามเพียงต้องการ เสนอความคิดของตนเท่านั้น

(สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ค, สัมภาษณ์) ผู้เขียนพบว่าก็เนื่องมาจากสุลักษณ์ มีความเชื่อว่าแต่ละคนควรมีความเป็นตัวของตัวเอง ซึ่งเป็นลักษณะทั่ว ๆ ไปของอุดมการณ์เสรีนิยม และมีผู้ที่เชื่อถือใฝ่ยอมรับนำไปใช้ เป็นหลักปฏิบัติตลอดจนใช้ยึดเหนี่ยวสมาชิกในกลุ่มที่มีความเห็นเหมือนกันไว้ ซึ่งกลุ่มที่มีความคิดในลักษณะที่คล้ายคลึงกับสุลักษณ์ ได้แก่กลุ่มปัญญาชนที่เรียกตัวเองว่า "กลุ่มอหิงสา" (พระประชา ปสนนธัมโม ๒๕๒๖, คำนำ : ๑ - ๗) ทั้งนี้เมื่อพิจารณาถึง เนื้อหาความคิดทางการเมืองของสุลักษณ์ ที่มีลักษณะเป็นการมุ่งแก้ปัญหาในระยะยาวและเป็นกรอบความคิดกว้าง ๆ แล้ว ผู้เขียนพบว่าความคิดดังกล่าวมีลักษณะ เป็นอุดมการณ์ ประเภทอุดมการณ์ร่วมที่ใช้หลักศาสนธรรมเป็นพื้นฐานส่วนหนึ่งของอุดมการณ์

ความคิดทางการเมืองของอุดมการณ์ของสุลักษณ์ นั้น มีลักษณะ เป็นอุดมการณ์ที่อยู่ระหว่างอุดมการณ์อนุชาธิปไตย/ซึ่งเป็นเป้าหมายในอุดมคติของสุลักษณ์ กับอุดมการณ์ประชาธิปไตย ซึ่งสุลักษณ์ เห็นว่าเป็นอุดมการณ์ที่สอดคล้องกับหลักอิสรภาพตามอุดมคติของตนได้มากที่สุดความเป็นจริง เนื่องจากสุลักษณ์ มีจุดยืนที่สอดคล้องกับอำนาจรัฐ จึงย่อมจะเป็นปฏิปักษ์กับอำนาจเผด็จการทุกรูปแบบ ซึ่งสุลักษณ์ ถือว่าเป็นหลักการที่ต้องยืนยัน กล่าวคือ แม้ว่าสุลักษณ์ จะเห็นชอบพร้อมของประชาธิปไตยที่ใช้รูปแบบมาจากประเทศตะวันตกว่า มีจุดที่เป็นอันตรายหากประชาชนส่วนใหญ่มีความฉ้อฉลทางจริยธรรม แต่ชาวบ้านโดยทั่วไปก็ยังฉ้อฉลน้อยกว่าคนส่วนน้อยที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางอำนาจรัฐแล้วไม่มีความเข้มแข็งทางจริยธรรม นอกจากนี้ ประชาชนอาจสูญเสียอิสรภาพหากพรรคการเมืองที่ตกอยู่ใต้อิทธิพลของนายทุนใฝ่อำนาจ (รวมถึงพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยด้วย) แล้วใช้อำนาจเผด็จการ ซึ่งก็จะเลวร้ายไม่น้อยกว่าเผด็จการโดยกลุ่มทหารก็ตาม แต่อย่างไร เสียการมีประชาธิปไตยที่ได้รับการพัฒนาและคำนึงถึงข้อดีที่ส่งเสริมจิตสำนึกประชาธิปไตยซึ่งมีมาแต่เดิมในสังคมไทยก็ยังดีกว่าระบบเผด็จการที่ปิดกั้นเสรีภาพโดยคนส่วนน้อยที่ไร้คุณธรรม (สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ค, สัมภาษณ์)

อย่างไรก็ตาม สุลักษณ์ ก็ได้พิจารณาถึงข้อจำกัดที่เป็นอยู่จริง ทำให้ความคิดของสุลักษณ์ มีลักษณะที่อ่อนตัวยืดหยุ่นสูงมาก โดยคำนึงว่ารูปแบบใดจะมีประโยชน์

คือประชาชนที่สุดในแต่ละสถานการณ์* กล่าวคือ ถ้าเป็นประชาธิปไตยที่ทั้งผู้ปกครอง และประชาชนอยู่ในคุณธรรมได้ย่อมดีกว่าเผด็จการโดยชนมราชา เผด็จการโดยชนมราชาย่อมดีกว่าประชาธิปไตยที่ไร้คุณธรรม และประชาธิปไตยที่ไร้คุณธรรมก็ยิ่งดีกว่าเผด็จการโดยทรราชย์ แต่โดยที่เผด็จการส่วนใหญ่ล้วนเป็นทรราชย์มากกว่าจะเป็นชนมราชา และปัจจุบันสุลักษณ์ ไม่เห็นว่าจะมีผู้ใดสามารถเป็นชนมราชาได้นอกจากนี้การที่ระบบสังคมขยายใหญ่เกินความสามารถของคน ๆ เดียวที่จะบริหารได้ทั่วถึง จำเป็นต้องกระจายอำนาจให้แต่ละส่วนย่อยของสังคมเป็นอิสระและปกครองตนเอง ดังนั้น โดยหลักการแล้วจึงต้องต่อต้านการอ้างเหตุผลเพื่อสนับสนุนความชอบธรรมอันเปิดโอกาสให้เผด็จการ แม้ว่า จะไม่สามารถยับยั้งเผด็จการได้ก็ตาม (สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ก, สัมภาษณ์)

ผู้เขียนพบว่าความคิดในลักษณะดังกล่าวข้างต้นของสุลักษณ์ มีพัฒนาการดังต่อไปนี้คือ เริ่มแรกสุลักษณ์ ถูกตามใจมาแต่เด็ก ทำให้สุลักษณ์ มีพฤติกรรมชอบต่อต้านและคัดค้านสิ่งที่ตนเองเห็นว่าไม่ถูกต้องชอบธรรม อันเป็นพื้นฐานของการที่สุลักษณ์ มีความนิยมความเป็นอิสระและเสรีภาพในลักษณะอนาธิปไตยในความหมายที่รัฐเข้ายุ่งเกี่ยวกับประชาชนน้อยที่สุดเป็นสิ่งที่ดีที่สุด แต่การที่สุลักษณ์ ใฝ่รับการเรียนรู้และประสบการณ์มาจากคนอีกกลุ่มหนึ่ง คือ กลุ่มอนุรักษนิยม ทำให้สุลักษณ์ มีความผูกพันกับวัฒนธรรมดั้งเดิม ดังนั้นเสรีภาพและลักษณะอนาธิปไตยของสุลักษณ์ จึงมีกรอบจำกัดที่ค้ำยันถึงคุณค่าที่มีอยู่ในวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทยและพุทธศาสนา มิใช่ เป็นเสรีภาพหรืออนาธิปไตยที่ไร้ระเบียบแบบแผน หรือนิยมความวุ่นวายรุนแรงในสังคมแต่อย่างใด

แม้ว่าสุลักษณ์ จะได้รับอิทธิพลของกระแสความคิดจากปรัชญาตะวันตก โดยเฉพาะปรัชญากรีกในเวลาต่อมาเป็นอย่างมาก และได้ใช้เป็นเครื่องมือสนับสนุนทัศนะทางการ เมืองของตนมาตั้งแต่แรกที่หันมาสนใจการเมืองจริงจังขึ้น แต่โครงสร้าง

* ผลประโยชน์ของประชาชนนั้น สุลักษณ์ เห็นว่าจำเป็นต้องผูกพันกับหลัก

ความคิดพื้นฐานแบบอนุรักษนิยมและความเชื่อมั่นในเรื่องจริยธรรมซึ่งมีมาแต่เดิมก็ไม่เปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะเมื่อได้ศึกษาพุทธศาสนาซึ่งเป็นพื้นฐานที่สำคัญอันหนึ่งในวัฒนธรรมไทยจนเข้าใจในเนื้อหาเป็นอย่างดีแล้ว ก็ได้นำหลักศาสนธรรมมาประยุกต์ใช้สนับสนุนที่คณะกรรมการ เมืองของตนในลักษณะที่แตกต่างจากที่คนส่วนใหญ่เข้าใจ ตลอดจนเห็นความสำคัญที่ฝ่ายศาสนาจะต้องมีบทบาททางการเมือง และต้องร่วมมือกันระหว่างศาสนาต่าง ๆ

ทำให้ความคิดทางการเมืองของสุลต่าน มีลักษณะพิเศษแตกต่างจากประชาธิปไตยในรูปแบบอื่น ๆ กล่าวคือ เป็นความคิดทางการเมืองในลักษณะซึ่งมองถึงความรุ่งเรืองย้อนกลับไปในอดีตแล้วนำมาเปรียบเทียบกับสภาพการณ์ในปัจจุบัน จนบางครั้งเกิดความขัดแย้งกับค่านิยมต่าง ๆ ที่เชื่อถือกันในขณะที่นั้น นอกจากนี้สุลต่านยังได้นำหลักอุดมการณ์ทางศาสนามาประยุกต์เพื่อใช้สนับสนุนความคิดทางการเมืองที่ตนเชื่อถือ ดังเช่นบางประเทศในยุโรปก็มีพรรคการเมืองที่อิงหลักการทางคริสต์ศาสนา อาทิ พรรคคริสเตียนเดโมแครต และพรรคคริสเตียนโซเชี่ยลลิสต์ ในเยอรมันตะวันตก เป็นต้น

การมองย้อนกลับไปในอดีตจนถึงสมัยที่สุโขทัยรุ่งเรือง และการมองย้อนไปถึงหลักอุดมการณ์พื้นฐานดั้งเดิมทางพุทธศาสนา เพื่อนำมาใช้สนับสนุนความคิดในลักษณะอนาธิปไตยของสุลต่าน ดังกล่าว ทำให้สุลต่าน มุ่งซึ่งถึงความล้มเหลวของระบบอำนาจต่าง ๆ ในสังคม แต่อย่างไรก็ดี สุลต่าน ก็ยอมรับข้อจำกัดของความคิดในลักษณะดังกล่าว และยอมรับการมีอยู่ของระบบเหล่านี้ในระดับหนึ่ง โดยให้เหตุผลว่าการซึ่งถึงความล้มเหลวเพื่อต้องการกระตุ้นให้ระบบปรับตัวให้เอื้ออาทรแก่ราษฎรส่วนใหญ่ยิ่งขึ้น ซึ่งสุลต่าน เห็นว่าถ้าระบบปรับตัวไม่ไฉนจะพังทะลายไปเอง อย่างไรก็ตาม สภาพในเวลา ๑๐ กว่าปีที่ผ่านมาขึ้นข้างแต่ยังไม่มากนัก และเป็นเพราะประชาชนตื่นตัวไม่ใช้ระบบปรับปรุงตัวให้เอื้ออาทรต่อราษฎรในระยะยาวมากขึ้น

การแก้ปัญหาของสุลักษณ์ จึงมุ่งทั้งที่ตัวบุคคลและระบบ ซึ่งสุลักษณ์ ใ้ได้ให้ความสำคัญของการพัฒนาบุคคลเป็นสำคัญ โดยเห็นว่า เมื่อบุคคลโดยเฉพาะคนรุ่นใหม่ได้พัฒนาจนเห็นปัญหาคัดทั้งในอดีตและปัจจุบันแล้วก็จะเห็นทางแก้ปัญหาสังคมในอนาคตเอง โดยสุลักษณ์ มิได้บอกหนทางไว้อย่างเด่นชัด เนื่องจากเห็นว่ายอมขึ้นกับสถานการณ์ที่พร้อม หากการกระทำใด ๆ กระทำโดยเร่งรีบเกินไปก็จะเสียผล จึงไม่มีสูตรสำเร็จในการแก้ปัญหาเพียงแต่แนะนำให้ประยุกต์ใช้พุทธวิธีเท่านั้น และเหตุผลอีกประการหนึ่งก็คือ สุลักษณ์ เองก็กำลังแสวงหาหนทางอยู่เช่นกัน (สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ค, สัมภาษณ์) ทั้งนี้สุลักษณ์ ได้ทำการกระตุ้นคนรุ่นใหม่ให้เห็นปัญหา ซึ่งเป็นการเคลื่อนไหวทางความคิดภายในสถาบันการศึกษา มิได้เคลื่อนไหวในวงกว้างสู่สาธารณชน เนื่องจากสุลักษณ์พิจารณาถึงขีดความสามารถของตนเองเป็นหลัก

โดยสรุป สุลักษณ์ เป็นตัวอย่างของผู้ที่รู้จักวิเคราะห์แยกแยะแนวความคิดต่าง ๆ ที่ตนเองเรียนรู้ และสังเคราะห์ส่วนที่ดีของแนวความคิดต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะพยายามแสวงหาข้อ เสนอในการแก้ไขปัญหาสังคมที่ได้ผ่านการไตร่ตรองพิจารณาถึงส่วนที่ดีแห่งแนวความคิดต่าง ๆ แล้วนำมาเป็นข้อเสนอหรือทางเลือกให้สังคม กล่าวคือ ความคิดของสุลักษณ์ ได้รับอิทธิพลมาจากการ เรียนรู้หลายกระแสทั้งแนวความคิดแบบตะวันออกทั้งฝ่ายวัฒนธรรมอินเดียและจีน ซึ่งได้ผสมผสานกลมกลืนกับวัฒนธรรมพื้นบ้านของไทยกลายเป็นความคิดพื้นฐานของคนไทยมาแต่ดั้งเดิม และแนวความคิดแบบตะวันตกทั้งฝ่ายทุนนิยมและมาร์กซิสต์ โดยสุลักษณ์ ได้เลือกเอาส่วนที่ตนเองเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ต่อการสนับสนุนแนวความคิดของตนที่มีลักษณะเป็น radical conservative ที่มีอุดมคติสูงสุดเป็นแบบanarchism ทั้งนี้ส่วนหนึ่ง เป็นปฏิกริยาที่สุลักษณ์ มีต่อสภาพแวดล้อมของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป

สาเหตุที่สุลักษณ์ ไม่พอใจการเปลี่ยนแปลงของสังคมที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เนื่องจากสุลักษณ์ มีความประทับใจสภาพสังคมที่เรียบง่ายและสงบสุขในอดีต แต่จากการที่สุลักษณ์ ได้รับการเรียนรู้กว้างขวางขึ้นในเวลาต่อมา ทำให้สุลักษณ์ ยอมรับว่าในสภาพของประชาคมโลกในปัจจุบัน ประเทศแต่ละประเทศไม่สามารถที่จะหลีกเลี่ยงอิทธิพลที่มีต่อกันแล้วอยู่อย่างโดดเดี่ยวดัง เช่นในอดีตได้ ดังนั้น ทางออกจึงอยู่ที่การ

ยอมรับอิทธิพลภายนอกอย่างฉลาค คือนำเฉพาะส่วนที่นำมาประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมของสังคมเดิม สุลักษณ์ฯ จึงไม่ได้ปฏิเสธแนวความคิดจากกระแสตะวันตกอย่างสิ้นเชิง และเห็นว่าแนวความคิดในเรื่องประชาธิปไตยแบบตะวันตก หากนำมาประสานเข้ากับหลักพุทธธรรมแล้วจะเป็นประโยชน์เป็นอันมาก * เนื่องจากสุลักษณ์ฯ ได้เห็นถึงคุณค่าในทางจริยธรรมที่ปรากฏอยู่ในพุทธธรรม ซึ่งสุลักษณ์ฯ เห็นว่าสามารถที่จะช่วยลดความบกพร่องของระบอบประชาธิปไตยแบบตะวันตกที่ประเทศไทยพยายามนำมาใช้ในปัจจุบันอันเป็นไปเพื่อผลประโยชน์ของคนส่วนน้อย ทั้งนี้ก็เพื่อให้ได้มาซึ่งระบอบประชาธิปไตยที่ให้ความเป็นธรรมแก่ประชาชนอย่างแท้จริง

---

* โดยเฉพาะประชาธิปไตยในระดับท้องถิ่น หากนำเนื้อหาสาระของพุทธธรรมดังที่ปรากฏในสังคมสงฆ์มาประยุกต์ใช้กับสังคมทั่วไปก็จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ตัวอย่าง เช่นการแต่งตั้งพระสังฆาธิการระดับเจ้าอาวาสในท้องถิ่นต่าง ๆ แม้ว่าจะมีกฎหมายเดรสมาคม (ฉบับที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๐๖) กำหนดคุณสมบัติและขั้นตอนในการแต่งตั้งไว้ อาทิ ต้องเป็นผู้มีความประพฤติอยู่ในพระธรรมวินัย มีความรู้ความสามารถในการปกครองและมีอายุพรรษาพอสมควร โดยเจ้าคณะตำบลร่วมกับเจ้าคณะอำเภอร่วมกันปรึกษากับคณะสงฆ์และประชาชนในละแวกนั้นคัดเลือกพระภิกษุที่อยู่ในข่ายสมควรจะได้รับการแต่งตั้ง เสนอให้เจ้าคณะจังหวัดแต่งตั้ง แต่ขั้นตอนดังกล่าวก็มักเป็นเพียงแบบพิธี โดยทั่วไปแล้วจะเป็นที่รู้จักกันในหมู่ประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ แล้วว่าท่านรูปใดสมควรจะได้รับการแต่งตั้ง เป็นต้น